

Cliometric analysis of the effect of the economic performance of Mohammad Reza Pahlavi's government on the changes in society from 1340 to 1357

Fatemeh Farhadi*, **Mirhadi Hosseini****

Aliasghar Rajabi***

Abstract

During his 37 reigns, Muhammad Reza Pahlavi formulated his economic performance in the form of five construction plans. These programs started seriously in 1327 and will end in 1356. In these programs, the most efforts of the government towards important developments such as: agriculture, industries and mines, transportation, communications and telecommunications, gas and oil, electricity, water, education, health and treatment, urban and rural development, construction And housing, culture and tourism, insurance and social welfare, environment, statistics and survey of regional construction were influential. Therefore, the consequences of these programs are examined. Investigating oil revenues, which was the independent and main variable of the entire economic, social and political fabric of Iran in the second Pahlavi era, is an important topic of the present research. On the other hand, allocating financial resources to the army, which caused the economic quality to become unbalanced, is one of the things that is emphasized in this research. This article aims to evaluate this issue with a descriptive-analytical approach.

Keywords: Mohammadreza Pahlavi, construction plans, economy, oil revenues, army.

* Master's degree, History of Islamic Iran, Kharazmi University, Tehran, Iran,

Fatemehfarhadi371@gmail.com

** Associate Professor, Kharazmi University, History of Iran after Islam, Tehran, Iran (Corresponding

Author), hosseini@khu.ac.ir

*** Assistant Professor, Kharazmi University, History of Iran after Islam, Tehran, Iran,

aliasghar.rajabi@khu.ac.ir

Date received: 27/10/2023, Date of acceptance: 29/10/2024

Introduction

In the 1920s, with the fall of Reza Shah's rule and World War II, numerous political, social, economic and cultural problems arose in Iran, and the daily living conditions of the people suffered catastrophic damage. One of the most important issues was that the economic situation was very chaotic. Therefore, the young Shah pursued the idea of modernization and development more persistently and implemented important economic programs in Iran. During his reign, Mohammad Reza Shah prepared five economic development programs, the main goal of which was to completely change Iranian society from an economically, socially, culturally and even politically backward country to an advanced one. These programs brought about the most profound economic and social changes and completely transformed the face of Iranian society, affecting various aspects of the lives of the Iranian people and leading to important consequences and achievements. However, in some economic sectors, the desired results were not achieved.

Materials & method

The present study was conducted based on the objective of historical analysis and descriptive and analytical methods were used in it. The method and data collection in this study are library-based and were collected and analyzed by studying and examining books and memoirs of political figures and written historical documents.

Discussion & Result

The first development planning in Iran was proposed during the reign of Reza Shah. But this program did not achieve any results (Ghani-Nejad, 2016: 239). Therefore, the possibility of implementing economic programs was provided during the second Pahlavi period. Mohammad Reza Pahlavi implemented his economic programs in the form of five development programs, which began in 1948 and ended in 1977 (Qasemi, 2019: 13-14).

Since 1941, the issue of economic planning was not considered due to the war conditions in Iran and the departure of Reza Shah. However, with the end of the war, the need for economic planning to improve the economic situation was strongly felt, and the government put the idea of repairing and developing the country's economy on its agenda (Ghani-Nejad, 2016: 241-240).

In 1946, the first meeting of the Supreme Economic Council was held under the chairmanship of Ahmad Qavam, and the establishment of a board to prepare a reform and development plan for the country was formed to prepare a multi-year plan based on the proposal (Tawfiq, 1970: 15) of the Ministry of Finance (Sakma, 2000/297: 2) and the development plans, which included two parts of economic and social reforms, were approved by the parliament (Erozi, 1992: 315). The purpose of implementing these plans was to create the necessary infrastructure for industrializing the country, mechanizing agriculture, expanding communications, expanding the service sector, and social development through expanding education, healthcare, and improving living standards in Iranian cities and villages (Izadi and Heydar Pourainanloo, 2015: 2).

Conclusion

Before the economic programs began during the reign of Mohammad Reza Pahlavi, the country's economic situation after World War II was not good and people were living in difficult conditions. Therefore, the government started development programs in the country. The formation of the Planning Organization represented an important transformation in the field of economic, social, cultural and even political issues. Therefore, the economic programs from 1948 to 1978 should be considered an important transformation that greatly affected the lives of the people and laid the foundations for the progress of Iranian society. The importance of this issue increases when we understand that this economic progress was due to strong oil revenues and is considered the main reason for the development of economic programs. The oil element began to affect Iranian society in the late 1950s and took Iran from a backward society to an advanced society within two decades. However, on the other hand, the effects of these revenues could not easily end and there was a possibility of the collapse of the programs. On the other hand, Mohammad Reza Pahlavi's desire for power to spend military budgets had a negative impact on the economy, and the high military spending disrupted planning forecasts. Overall, economic development programs achieved relatively good results in all sectors and these programs increased life expectancy, but the continuation of these programs led to the fall of the government due to domestic and international conditions at the end of the second Pahlavi period.

Bibliography

Books

- Avari, Peter and others (2009). The Cambridge History of Iran, Tehran: Jami Publications.[in Persian] .
- Amoozgar, Jahangir (1997). The Rise and Fall of the Pahlavi Dynasty, Tehran: Center for Translation and Publishing of Books.[in Persian] .
- Azghandi, Alireza (2008). History of Political and Social Developments in Iran: Social Developments (1978-1984), Tehran: Samt Publications.[in Persian] .
- Abrishmi, Hamid (1996). Iranian Economy, Tehran: Scientific and Cultural Publications[in Persian] .
- Iftekhari, Alireza and others (1992). Iranian Economy, Institute of Business Studies and Research Publications.[in Persian] .
- Esmaili, Mahmoud (1999). Formation of Social Gaps in the Second Pahlavi Era and Its Impact on the Islamic Revolution, Imam Sadegh University.[in Persian]
- Ezkia, Mustafa; Forushani Dibaji, Shokoh (2016). Criticism of Rural.[in Persian] . Development Programs in Iran, Social Studies and Research in Iran.[in Persian] .
- Imam Khoei, Mohammad Taqi; Ziaei, Narges (2006). Land Reforms and Its Economic Impacts on the Agricultural Society of Iran, Miskaveh, No. 4.[in Persian]
- Izadi, Rajab, Heydarpourinanloo, Morteza (2015). Investigating the consequences of the five economic development programs of the first and second Pahlavi periods and their role in the formation of the Islamic Revolution of Iran, two quarterly journals of economic sociology and development, issue 2.[in Persian] .
- Bashrieh, Hossein (2008). Obstacles to political development in Iran, Tehran: A new step.[in Persian] .
- The fifth development program of the country, Research Center of the Islamic Consultative Assembly.[in Persian] .
- Pezeshki, Mohammad and others (2003). The Islamic Revolution and why and how it happened, Qom, Maarif Publishing House.[in Persian] .
- Pahlavi, Mohammad Reza (1966). the White Revolution, National Bank of Iran Printing House.[in Persian] .
- Pahlavi, Mohammad Reza (1998). Response to History, translated by Hossein Abu Torabian, Simorgh Publishing.[in Persian] .
- Pahlavi, Mohammad Reza (2010). Towards a Great Civilization, Alborz Publications. .[in Persian] .
- Tofigh, Firouz (2006). Planning and Development in Iran and Its Future Prospects, Tehran: Publications of the Higher Institute of Management and Planning Education and Research. [in Persian] .
- Tofigh, Firouz (1979). An Introduction to Economic Planning with a View of the Situation in Iran, Bija.[in Persian] .

291 Abstract

- Tavanayan Fard, Hassan (1985). The Economic Conspiracies of Imperialism in Iran, Book Publishing Organization.[in Persian] .
- A Group of Writers (2005). The Islamic Revolution of Iran, Qom: Ma'arif Office.[in Persian] .
- Tajli (2002). A Review of Pre- and Post-Revolutionary Programs, Political and Economic Information Journal, No. 7-8.[in Persian] .
- Haji Yousefi, Amir Mohammad (2009). Government, Oil and Economic Development, Tehran: Publications of the Islamic Revolution Documents Center.[in Persian] .
- Janipour, Behrouz (2000). The Evolution of Tehran's Housing Architecture during the Pahlavi Era, University of Tehran.[in Persian] .
- Razzaghi, Ebrahim (1988). Iranian Economy, Tehran: Nay Publication. [in Persian] .
- Razzaghi, Ebrahim (1997). Introduction to the Iranian Economy, Tehran: Nay Publishing House. [in Persian]
- Zahedi Mazandarani, Mohammad Javad (1998). Social Development and Inequality, PhD Thesis, Faculty of Social Sciences, University of Tehran: Thesis.[in Persian] .
- Sudagar, Mohammad Reza (1990). Growth of Capitalist Relations in Iran, Tehran: Sholeh Andisheh Publications.[in Persian] .
- Sahami, Farhad, Keramian Baldaji, Samaneh, Health Corps and Health Development in Iran, No. 8 and 9, 2016.[in Persian] .
- The Developments of the Organization of the Planning and Budget Organization.[in Persian] .
- Talebi, Mehdi; Anbari, Musa (2006). Reasons for the Failure of the Development Planning System in Iran in the Second Pahlavi Era, No. 27.[in Persian] .
- Orozhi, Alireza (1992). Memoirs of Abolhasan Ebtehaj, Tehran: Scientific Publication.[in Persian].
- Abbasi, Ebrahim (2004). The Pahlavi State and Economic Development, Islamic Revolution Documents Center Publications. [in Persian] .
- Ghaninejad, Musa, (2016). Economy and Government in Iran Tehran: Publication of the Chamber of Commerce, Industries and Agriculture. [in Persian] .
- Ghasedi, Majid; Daneshjoo, Khosrow (2018). A study of urban development in the first and second Pahlavi periods and its comparison with European urban development in the 19th century, Shahid Rajaei Teacher Training University.[in Persian] .
- Qasemi, Yar Mohammad (2008). Evaluating the development pattern in Iran, Quarterly Journal of Social Sciences, No. 33.[in Persian] .
- Qaderi, Masoom, Mojtaba, Aligholizadeh, Firuz Jai, Naser (2003). The position of villages and agriculture in development programs before the victory of the Islamic Revolution, Geographical Research Journal, No. 46.[in Persian] .
- Farhang, Manouchehr (1973). Economic Life of Iran, Abu Raihan Publications. [in Persian] .
- Cady, Niki R. (1990). The Roots of the Iranian Revolution, translated by Abdolrahim Gawahi, Tehran: Qalam Publications. [in Persian].

Graham, Robert (2006). Iran: The Mirage of Power, translated by Firuzeh Firuznia, Sahab Book Publications.[in Persian] .

Report on the Performance of the Third Development Plan 1962-1967, Program Organization.[in Persian] .

Lailaz, Saeed (2013). The Second Wave, Imperative Modernization in Iran (History of the Third to Fifth Development Plans), Tehran: Niloufar Publications.[in Persian] .

Malek-Mohammadi, Hamid Reza (2002). From Shaky Development to Rapid Collapse, Tehran: Islamic Revolution Documents Center Publications.[in Persian] .

Mohaghegh, Kazem, (1989) The Agricultural Sector in Development Programs, Tehran: Planning and Budget Organization.[in Persian] .

A collection of laws related to the country's development programs, 1948-1989, nameless, out of place, and unattainable. [in Persian] .

Hallidy, Fard (1979). Iran: Dictatorship and Development, translated by Mohsen Yalfani and Ali Tolo, Tehran: Alam Publications.[in Persian] .

Huntington, Samuel (1996). Political Organization in Societies Undergoing Transformation, translated by Mohsen Salasi, Tehran: Alam Publications.[in Persian] .

Documents

National Archives and Library Organization of the Islamic Republic of Iran, Retrieval No. 12370/240; 19171/220; 3399/297

Islamic Revolution Archives Center, Retrieval No. 39354, Documents 3 and 8

Newspaper

Etlatla Newspaper, Year 30, Issue 8712 Tuesday, July 30, 1334

Etlatla Newspaper, Year 37, Issue 10867, Wednesday, August 17, 1341

Etlatla Newspaper, Year 42, Issue 12504, Monday, February 16, 1346

Etlatla Newspaper, Year 47, Issue 13943, Sunday, November 14, 1351

Etlatla Newspaper, Year 46, Issue 13764, Thursday, April 17, 1351

Etlatla Newspaper, Year 47, Issue 13944, Monday, November 15, 1351

تحلیل کلیومتری از تأثیر عملکرد اقتصادی حکومت محمدرضا پهلوی بر تحولات جامعه از سال ۱۳۴۰ تا ۱۳۵۷

فاطمه فرهادی*

میرهادی حسینی**، علی اصغر رجبی***

چکیده

محمدرضا پهلوی در طول ۳۷ سلطنت، عملکرد اقتصادی خود را در قالب پنج برنامه عمرانی تدوین کرد. این برنامه‌ها از سال ۱۳۲۷ با جدیت آغاز شد و در سال ۱۳۵۶ پایان می‌یابد. در این برنامه‌ها، بیشترین تلاش دولت در جهت تحولات مهمی چون: امور کشاورزی، صنایع و معادن، حمل و نقل، ارتباطات و مخابرات، گاز و نفت، برق، آب، آموزش و پرورش، بهداشت و درمان، عمران شهرها و روستاها، ساختمان و مسکن، فرهنگ و گردشگری، بیمه و رفاه اجتماعی، محیط‌زیست، آمار و بررسی عمران ناحیه‌ای تأثیرگذار بود. از این رو، پیامدهای این برنامه‌ها مورد بررسی قرار می‌گیرد. بررسی عواید نفت که متغیر مستقل و اصلی کل بافت اقتصادی، اجتماعی و سیاسی ایران در عصر پهلوی دوم بود در پیشبرد این برنامه‌ها موضوع مهم پژوهش حاضر است. از طرفی، اختصاص دادن منابع مالی به ارتش که باعث شد کیفیت اقتصادی نامتوازن شود از مواردی است که در این پژوهش مورد تأکید قرار می‌گیرد. این مقاله در صدد است تا با رویکرد توصیفی-تحلیلی این موضوع را مورد ارزیابی قرار دهد.

کلیدواژه‌ها: محمدرضا پهلوی، برنامه‌های عمرانی، اقتصاد، عواید نفت، ارتش.

* کارشناسی ارشد، تاریخ ایران اسلامی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران، Fatemehfarhadi371@gmail.com

** دانشیار، دانشگاه خوارزمی، تاریخ ایران بعد از اسلام، تهران، ایران (نویسنده مسئول)، hosseini@khu.ac.ir

*** استادیار، دانشگاه خوارزمی، تاریخ ایران بعد از اسلام، تهران، ایران، aliasghar.rajabi@khu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۸/۰۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۰۸

۱. مقدمه

در دهه ۲۰، با سقوط حکومت رضاشاه و جنگ جهانی دوم، مشکلات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی عدیدی در ایران به وجود آمد و شرایط زندگی روزمره مردم دچار آسیب‌های فاجعه‌بار شد. یکی از مهم‌ترین مسائل این بود که اوضاع اقتصادی بسیار بهم‌ریخته بود. بنابراین، شاه جوان فکر نوسازی و توسعه را با مداومت بیشتری دنبال می‌کرد و برنامه‌های مهم اقتصادی در ایران به اجرا درآورد. محمدرضا شاه در طول سلطنت خود، پنج برنامه توسعه اقتصادی تهیه کرد که هدف اصلی این برنامه‌ها تغییر کامل جامعه ایران از لحاظ اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و حتی سیاسی از یک کشور عقب مانده به کشوری پیشرفته بود. این برنامه‌ها عمیق‌ترین تحولات اقتصادی و اجتماعی را به وجود آوردند و سیمای جامعه ایران را کاملاً دگرگون کردند و جنبه‌های مختلف زندگی مردم ایران را تحت تأثیر قرار گرفت و پیامدها و دستاوردهای مهمی به دنبال داشت. اما در بعضی از بخش‌های اقتصادی نتایج دلخواه به عمل نیامد.

۲. پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهش‌های ارزشمندی در خصوص وضعیت اقتصادی ایران در دوره پهلوی دوم صورت گرفته است. کتاب «اقتصاد سیاسی از مشروطیت تا پایان سلسله پهلوی» توسط محمدرضا کاتوزیان تألیف شده است. در این کتاب به بررسی تحولات اقتصاد ایران از انقلاب مشروطه تا انقلاب اسلامی پرداخته است. کتاب «موج دوم تجدد آمرانه در ایران (تاریخ برنامه‌های سوم تا پنجم)» توسط سعید لیلاز نوشته شده است. وی برنامه‌های سوم، چهارم و پنجم عمرانی قبل از انقلاب را مورد تحلیل قرار می‌دهد. ابراهیم رزاقی نیز در کتاب «اقتصاد ایران» با رویکرد تحلیلی به مسائل و مشکلات اقتصادی ایران در دوره پهلوی دوم می‌پردازد. همچنین، موسی غنی‌نژاد در کتاب «اقتصاد و دولت در ایران» چگونگی شکل‌گیری اقتصاد دولتی در ایران و تأثیرگذاری آن بر تحولات اقتصاد سیاسی مورد بررسی قرار داد و نقش پررنگ نفت و برنامه‌های عمرانی را تحلیل می‌کند. کتاب «دولت، نفت و توسعه اقتصادی در ایران»، امیرمحمد حاجی‌یوسفی تألیف کرده است. نویسنده از دیدگاهی نسبتاً نو به موضوع اقتصادی در ایران و اهمیت نقش دولت در آن پرداخته است. کتاب «دولت پهلوی و توسعه اقتصادی» تألیف ابراهیم عباسی، این کتاب به عدم تحقق توسعه‌ی اقتصادی و ماهیت دولت در ایران و همچنین به بررسی ارتباط میان دولت و توسعه در

تحلیل کلیومتری از تأثیر عملکرد اقتصادی حکومت ... (فاطمه فرهادی و دیگران) ۲۹۵

عصر پهلوی دوم و مدیریت اقتصادی آن پرداخته است. برخی مقالات نیز به این موضوع در دوره محمدرضا پهلوی پرداخته‌اند عبارتند از: مقاله‌ی «دلایل ناکامی نظام برنامه‌ریزی توسعه در ایران عصر پهلوی دوم» نویسندگان مهدی طالب و موسی عنبری، مقاله‌ی «پیامدهای برنامه‌های پنجگانه توسعه اقتصادی دوره پهلوی اول و دوم و نقش آن در شکل‌گیری انقلاب اسلامی» نویسندگان رجب ایزدی و مرتضی پوراینانلو، مقاله دیگری تحت عنوان «پیامدهای منفی برنامه‌های توسعه در دوره پهلوی دوم»، زینب قدمی و فرشته پرخاش است.

از جمله پایان‌نامه‌هایی که در ارتباط با اقتصاد پهلوی دوم نوشته شد می‌توان به موارد زیر اشاره نمود. پایان‌نامه‌ای با عنوان «تحلیل توسعه اقتصادی ایران در عصر پهلوی دوم از منظر اقتصاد سیاسی نهادگرا» نویسنده محمد اسکندری؛ پژوهش دیگری تحت عنوان «بررسی وضعیت اقتصادی ایران در دوره پهلوی دوم با تأکید بر صادرات غیر نفتی» نویسنده محمود سرخانزاده، پایان‌نامه دیگری که می‌توان به آن اشاره نمود: «عملکرد سازمان برنامه و بودجه و تحولات سیاسی ایران در سال‌های ۱۳۵۲ تا ۱۳۵۷»، مینا وثوقی جهان است.

۳. شروع برنامه‌ریزی اقتصادی در دوره محمدرضا پهلوی

اولین سابقه برنامه‌ریزی توسعه در ایران در زمان حکومت رضاشاه مطرح شد. اما این برنامه به نتیجه‌ای نرسید (غنی‌نژاد، ۱۳۹۵: ۲۳۹). بنابراین، امکان عملی ساختن برنامه‌های اقتصادی در دوره پهلوی دوم فراهم شد. محمدرضا پهلوی، برنامه‌های اقتصادی خود را در قالب پنج برنامه عمرانی به اجرا درآورد، که از سال ۱۳۲۷ آغاز و در سال ۱۳۵۶ پایان می‌یابند (قاسمی، ۱۳۷۸: ۱۴-۱۳).

از سال ۱۳۲۰ موضوع برنامه‌ریزی اقتصادی، به دلیل شرایط جنگ در ایران و رفتن رضاشاه مورد توجه قرار نگرفت. اما با پایان یافتن جنگ، برای بهبود وضعیت اقتصادی ضرورت تهیه برنامه‌ریزی اقتصادی به شدت احساس می‌شد و دولت فکر ترمیم و توسعه اقتصادی کشور در دستور کار خود قرار داد (غنی‌نژاد، ۱۳۹۵: ۲۴۱-۲۴۰).

در سال ۱۳۲۵، اولین جلسه شورای عالی اقتصاد به ریاست احمد قوام برگزار شد و تأسیس هیأت تهیه نقشه‌ی اصلاحی و عمرانی کشور برای تهیه برنامه‌ی چند ساله بنا به پیشنهاد (توفیق، ۱۳۵۹: ۱۵) ریاست وزارت دارایی تشکیل شد (ساکما، ۲۹۷/۳۳۹۹: ۲) و

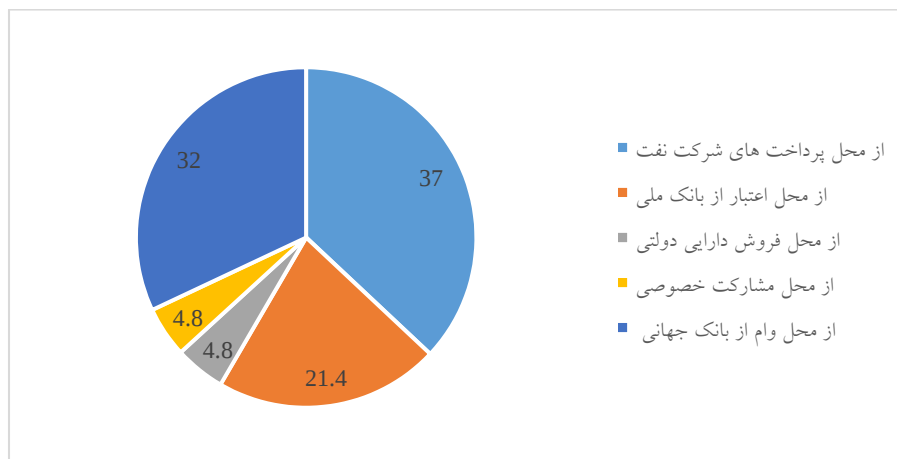
برنامه‌های عمرانی که شامل دو قسمت اصلاحات اقتصادی و اجتماعی تنظیم شده بود به تصویب مجلس رسید (عروضی، ۱۳۷۱: ۳۱۵). هدف از اجرای این برنامه‌ها ایجاد زیرساخت‌های لازم برای صنعتی کردن کشور، مکانیزه کردن کشاورزی، گسترش ارتباطات، گسترش بخش خدمات و توسعه اجتماعی از راه گسترش آموزش، بهداشت و درمان و بهبود استانداردهای زندگی در شهرها و روستاهای ایران بود (ایزدی و حیدر پوراینانلو، ۱۳۹۴: ۲). بنابراین، روند برنامه‌های توسعه اقتصادی در دوره محمدرضا پهلوی بدین ترتیب بود:

۱.۳ برنامه عمرانی اول (۱۳۲۷-۱۳۳۴)

طرح اولین برنامه هفت ساله توسعه اقتصادی ایران در سال ۱۳۲۶ تدوین شد (فرهنگ، ۱۳۵۲: ۲۶۹) و در سال ۱۳۲۷ به صورت قانون درآمد (عروضی، ۱۳۷۱: ۳۲۷). مهم‌ترین هدف این برنامه، بخش کشاورزی می‌باشد (کدی، ۱۳۶۹: ۲۰۰). از اهداف دیگر این برنامه در سال مورد بحث، افزایش تولید، گسترش صادرات، بالا بردن سطح زندگی مردم و تهیه مایحتاج آن‌ها، ترقی صنایع و بهره‌برداری از معادن، اصلاح وسایل ارتباطی، اصلاح امور بهداشت عمومی، کم کردن هزینه‌های زندگی، بهبود وضع معیشت عمومی می‌توان نام برد. میزان اعتباری که برای این برنامه در نظر گرفته شد، ۲۱ میلیارد ریال بود و بیشترین درصد اعتبار عبارت بود از: بخش کشاورزی ۲۴/۸ درصد، بخش صنایع و معادن ۱۴/۳ درصد، راه‌ها ۲۳/۸ درصد، ۲۸/۶ درصد به امور اجتماعی اختصاص داده شد (رزاقی، ۱۳۶۷: ۱۷۱-۱۷۰).

مهم‌ترین و اولین منبع مالی دولت بخصوص در دوره پهلوی دوم نفت بود و منبع اصلی سرمایه اقتصادی تشکیل می‌داد (سوداگر، ۱۳۶۹: ۱۱۶). از این رو، در برنامه اول عمرانی بخش اعظم هزینه یعنی ۳۷ درصد اجرای این طرح از محل درآمد شرکت نفت در نظر گرفته شد. بقیه منابع این برنامه به شرح زیر می‌باشد.

تحلیل کلیومتری از تأثیر عملکرد اقتصادی حکومت ... (فاطمه فرهادی و دیگران) ۲۹۷

نمودار درصد منابع مالی برنامه هفت ساله اول

مأخذ: تجلی، ص ۱

شش فصل مهم برنامه عمرانی اول شامل کشاورزی، حمل و نقل و ارتباطات، صنایع و معادن، اعتبارات نفت، تلگراف و تلفن و امور اجتماعی بود. همچنین تقویت ارتش، تجدیدنظر در قوانین جزائی و مدنی، افتتاح دادگاه‌های جدید، اصلاح اداری و عمران مناطق عشایری مورد توجه بود (پهلوی، ۱۳۷۷: ۱۲۰-۱۱۹). علاوه براین موارد، در این برنامه عمران ناحیه دشت مغان مورد توجه قرار گرفت (فرهنگ، ۱۳۵۲: ۲۷۱).

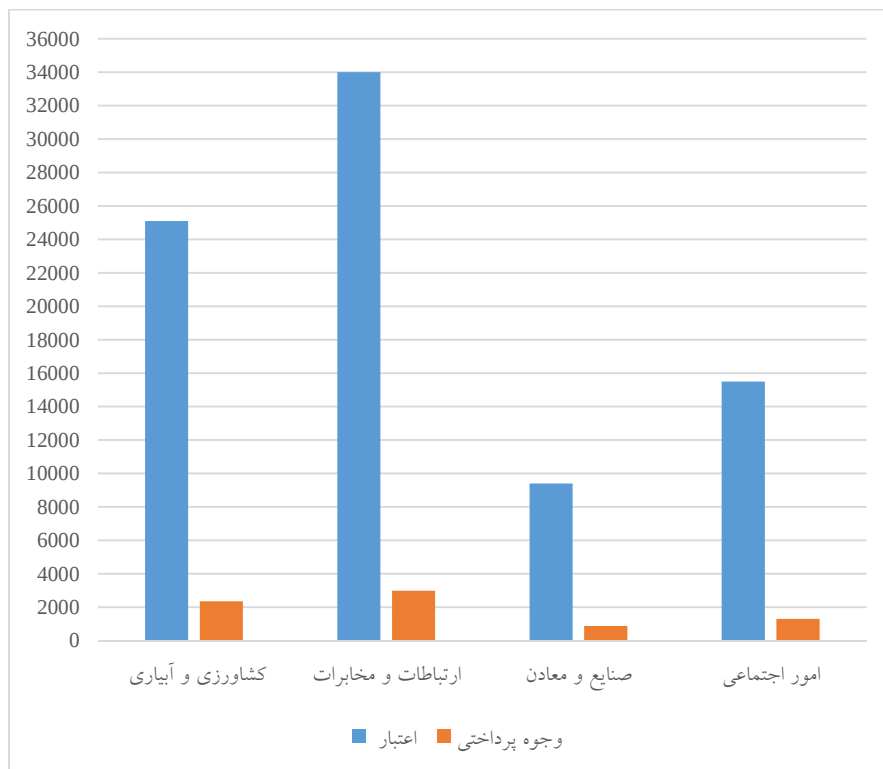
۲.۳ برنامه عمرانی دوم (۱۳۴۱-۱۳۳۴)

پس از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲، در وضعیت اقتصادی و مقررات بازرگانی خارجی دولت تغییرات اساسی به وجود آمد (ازغندی، ۱۳۸۷: ۳۳۷). در سال ۱۳۳۲ قرارداد کنسرسیوم بسته شد که با فروش نفت (افتخاری و دیگران، ۱۳۷۱: ۲۹۹) امکان مالی برای تدوین و اجرای برنامه عمرانی به وجود آمد. عواملی مانند برقراری دوباره روابط سیاسی با انگلستان، اعطای کمک‌های نظامی و مالی آمریکا به حکومت پهلوی دوم و از همه مهم‌تر صدور دوباره نفت از اقداماتی بود، که به ثبات سیاسی و اقتصادی کشور کمک کرد و خود این عوامل زمینه‌ساز تدوین برنامه هفت ساله دوم شد. اما اصلی‌ترین زمینه آن صادرات نفت بود که پس از کودتا ۱۳۳۲ تا حد زیادی افزایش داشت (ازغندی، ۱۳۸۷: ۳۳۸-۳۳۷).

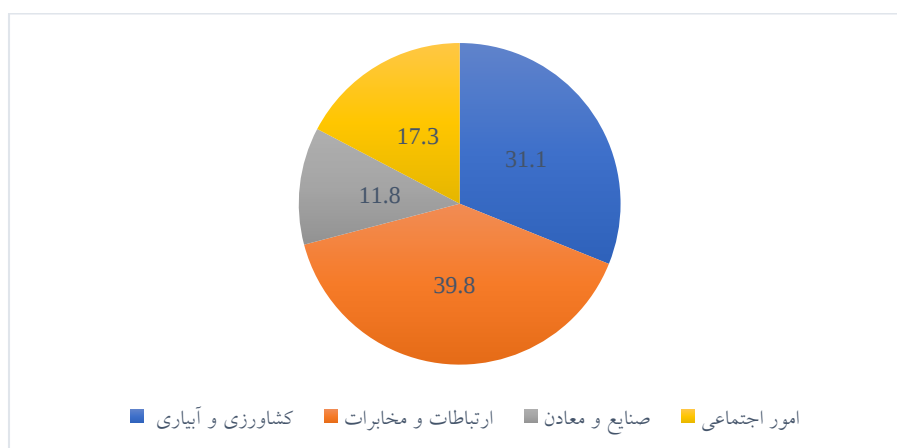
با فروش مجدد نفت، ابتهاج با نظر هیأتی که انتخاب کرد برنامه هفت ساله دوم را تنظیم کرد و در سال ۱۳۳۴ به تصویب مجلس رسید و زمینه زیربنایی و سازمانی که برای انجام برنامه‌های وسیع‌تر بعدی لازم بود، بنیان نهاد (عروضی، ۱۳۷۱: ۳۶۴-۳۶۳). اهداف این برنامه عبارت بودند از: افزایش تولید و بهبود و تکثیر صادرات مایحتاج مردم در داخل کشور و ترقی کشاورزی و صنایع، اکتشاف و بهره‌برداری از معادن و ثروت‌های زیرزمینی، اصلاح و تکمیل وسایل ارتباطی، اصلاح بهداشت عمومی، انجام دادن هر نوع عملیاتی برای عمران کشور، بالا بردن سطح فرهنگ و زندگی افراد و بهبود وضع معیشت عمومی در نظر گرفته شد. که برای هر کدام از طرح‌ها یک هزینه سالانه‌ای پیشنهاد شده بود (سیر تحولات تشکیلات سازمان برنامه و بوجه، ص ۲۷).

میزان اعتبارات اولیه این برنامه نخست ۷۰ میلیارد ریال پیش‌بینی شد (توفیق، ۱۳۸۵: ۴۸). اما در بازنگری دوم، کمیسیون مشترک مجلس در دی ۱۳۳۶، بنا به پیشنهاد سازمان برنامه میزان اعتبارات طرح‌های عمرانی را کلاً به ۸۰ میلیارد ریال بالا برد. در اسفند ۱۳۳۶، دولت سهم سازمان برنامه را از درآمد نفت بابت چهار سال پایان دوره برنامه از ۸۰ درصد به ۶۰ درصد پایین آورد و این اقدام کل اعتبارات نهائی برای اجرای برنامه دوم را به ۷۶/۵ میلیارد ریال کاهش داد. در سال ۱۳۳۷، باز هم سهم سازمان برنامه از درآمد نفت کمتر شد و سازمان برنامه از سال ۱۳۳۸ تا آخر شهریور ۱۳۴۱ نتوانست بیش از ۴۲ میلیارد ریال از درآمد نفت به دست آورد و در نتیجه ضرورت اخذ وام احساس گردید. علاوه بر نفت که منبع اصلی برنامه دوم بود. استفاده از وام خارجی نیز مدنظر قرار گرفته بود و در این زمینه قراردادهای وام منعقد شد و ۲۵ میلیون ریال برای تأمین اعتبارات برنامه دوم در اختیار سازمان برنامه قرار گرفت (فرهنگ، ۱۳۵۲: ۲۷۴؛ رزاقی، ۱۳۶۷: ۱۷۴؛ اطلاعات، ش. ۸۷۱۲، ۱۰). برنامه دوم به چهار فصل کشاورزی و آبیاری، ارتباطات و مخابرات، صنایع و معادن و امور اجتماعی تنظیم شد (مجموعه قوانین مربوط به برنامه‌های عمرانی کشور ۱۳۲۷-۱۳۶۸: ۴۶) و اولویت اعتبارات به بخش کشاورزی و آبیاری و ارتباطات و مخابرات اختصاص داده و صنایع و معادن از کمترین هزینه برخوردار شد (فرهنگ، ۱۳۵۲: ۲۷۵).

تحلیل کلیومتری از تأثیر عملکرد اقتصادی حکومت ... (فاطمه فرهادی و دیگران) ۲۹۹

نمودار اعتبارات برنامه عمرانی دوم پس از آخرین تجدیدنظر

نمودار درصد وجوه پرداختی به کل اعتبار

مأخذ: فرهنگ، ص ۲۷۵

از مهم‌ترین اتفاقات برنامه دوم، توجه به برنامه‌های منطقه‌ای بود (توفیق، ۱۳۸۵: ۵۰). در این برنامه به عمران خوزستان، کرمان و ناحیه جنوب شرقی ایران توجه شد (فرهنگ، ۱۳۵۲: ۲۸۱-۲۸۰-۲۷۸).

یکی از اساسی‌ترین مشکلات برنامه‌های اقتصادی در این دوره توجه محمدرضا پهلوی به ارتش بود که منابع مالی هنگفتی به آن اختصاص می‌داد. از برنامه دوم عمرانی به طور جدی ارتش مورد توجه فراوان شاه قرار گرفته (ملک‌محمدی، ۱۳۸۱: ۱۳۵) و به عنوان ابزار اصلی حاکمیت پهلوی محسوب می‌شد. بنابراین، با اعطای کمک‌های مالی آمریکا و با افزایش قیمت نفت (رزاقی، ۱۳۶۷: ۲۹) شاه در تلاش بود تا در بودجه‌ی ملی کشور، بودجه‌ی ارتش چشمگیر باشد (ملک‌محمدی، ۱۳۸۱: ۱۳۵). از ۹۲۰ میلیون دلار کمک‌ها و وام‌های اقتصادی آمریکا به ایران حدود ۵۰ درصد آن صرف امور نظامی شد (حاجی یوسفی، ۱۳۸۸: ۱۴۶) و شاه در مقابل هر فشاری برای کاهش این هزینه‌ها، به سختی مقاومت می‌کرد (ملک‌محمدی، ۱۳۸۱: ۱۳۵) و هزینه‌های نظامی در طول مدت ۱۷ سال یعنی در فاصله ۱۳۴۲-۱۳۲۹، تا ۱۲ برابر افزایش یافت و از ۶۴ میلیون دلار به ۸۸۰ میلیون دلار رسید. یعنی در اواسط برنامه‌ی سوم بود که شاه با یک تصمیم ناگهانی هزینه را تا ۱۲ برابر افزایش داد (سوداگر، ۱۳۶۹: ۱۱۹). در نتیجه، اختصاص منابع مالی قابل توجه به ارتش باعث شد که بسیاری از منابع از پروژه‌های دیگر منحرف شود و کیفیت رشد اقتصادی را نامتوازن سازد.

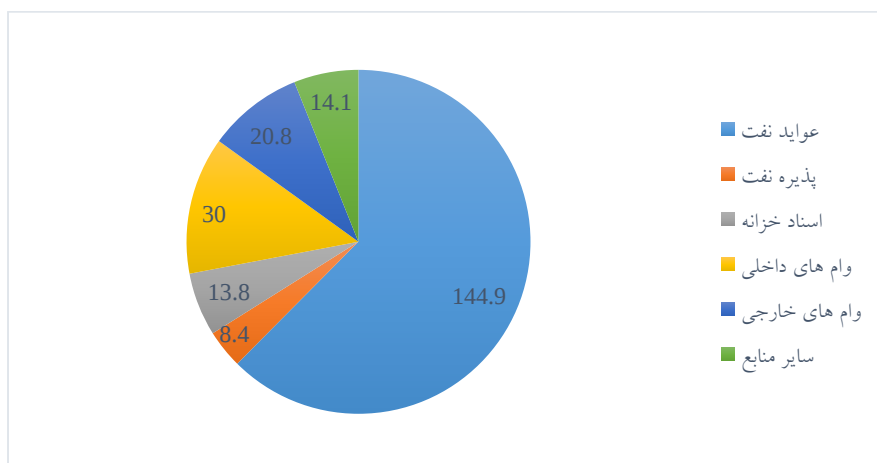
۳.۳ برنامه سوم عمرانی (۱۳۴۶-۱۳۴۱)

این برنامه از سال ۱۳۴۱ تا ۱۳۴۶ آماده شده بود و در اواخر دوران نخست‌وزیری امینی تسلیم هیأت وزیران شد (اطلاعات، ش. ۱۰۸۶۷: ۱۹). همزمان با این برنامه در دهه ۴۰، دوران طلایی اقتصادی شروع شد (غنی‌نژاد، ۱۳۹۵: ۲۶۲). مهم‌ترین رخداد در طول اجرای این برنامه مصادف شدن با انجام انقلاب سفید بود و پایه اقتصادی در این دهه، قالب صنعتی شدن در ایران است (توانایان‌فرد، ۱۳۶۴: ۳۳۲).

هدف‌های اصلی این برنامه، افزایش درآمد ملی کشور به میزان حداقل ۶ درصد در سال، ایجاد اشتغال به میزان متناسب و توزیع عادلانه درآمد به ویژه در زمینه کشاورزی از طریق اصلاحات ارضی بود (سیر تحولات تشکیلات سازمان برنامه و بودجه، ص ۴۲).

تحلیل کلیومتری از تأثیر عملکرد اقتصادی حکومت ... (فاطمه فرهادی و دیگران) ۳۰۱

میزان اعتبار این برنامه پس از تغییراتی در قانون برنامه به ۲۳۰ میلیارد ریال افزایش یافت (توفیق، ۱۳۵۹: ۱۹؛ فرهنگ، ۱۳۵۲: ۲۸۶) و مهم‌ترین منبع همچنان بر درآمدهای نفت تکیه دارد و این اتکا به حدود ۶۷ تا ۶۸ درصد می‌رسد (ملک‌محمدی، ۱۳۸۱: ۱۰۵). این برنامه از منابع زیر تأمین شده است.

نمودار اعتبارات برنامه سوم عمرانی (میلیارد ریال)

مأخذ: فرهنگ، صص ۲۸۶-۲۸۷

در طول برنامه سوم، ده فصل که شامل بخش کشاورزی و آبیاری، صنایع و معادن، نیرو سوخت، ارتباطات و مخابرات، فرهنگ، بهداشت و بهداری، کار و نیروی انسانی، عمران شهری، آمار و طراحی برنامه و خانه سازی مورد بررسی قرار گرفت. علاوه بر این برنامه‌ها، عمران ناحیه‌ای در کشور جای وسیع‌تری به دست آورد و آبادانی مناطق مستعد جیرفت، میناب، کهگیلویه، گرگان و دشت، خوزستان، آذربایجان و دشت قزوین در نظر بود (فرهنگ، ۱۳۵۲: ۳۰۵-۳۰۴-۳۰۲-۳۰۱-۳۰۰-۲۸۶).

همچنین، در طول برنامه سوم، منابع مالی قابل توجهی به ارتش اختصاص داده شد این هزینه‌های نظامی سالانه در سال ۱۳۳۹ تا ۷۰ میلیون دلار بود (بشیریه، ۱۳۸۷: ۹۰). البته یک منبع مالی مهم که به شاه اجازه داد هزینه‌های ارتش چند برابر کند از پول‌هایی است که کمپانی نفتی به دولت ایران می‌پردازند. از طرفی، تشکیل سپاه دانش و بهداشت در دهه ۴۰،

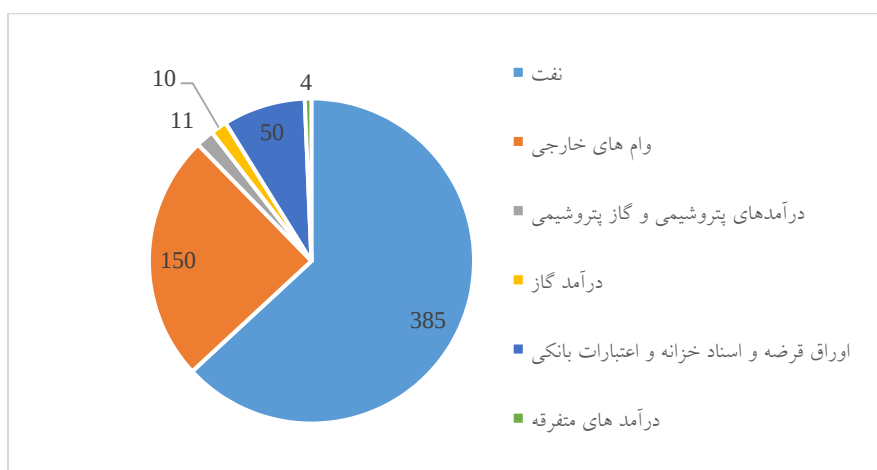
که تحت اصلاحات ارضی برای روستاها فرستاده شد نقش مهمی در برنامه‌های عمرانی به جای گذاشت و اثرات اقتصادی عمیقی نیز داشته است (هالیدی، ۱۳۵۸: ۶۸).

۴.۳ برنامه عمرانی چهارم (۱۳۴۷-۱۳۵۱)

برنامه عمرانی چهارم در ۱۶ بهمن ۱۳۴۶ به مجلس ارائه گردید (اطلاعات، ش. ۱۲۵۰۴: ۱۵) و برای اجرا از سال ۱۳۴۷ تا پایان سال ۱۳۵۱ تهیه شده بود (ساکما، ۱۹۱۷۱/۲۲۰: ۵-۶). این برنامه به امید بالا رفتن درآمدهای نفتی، استقرار نسبی سازمان برنامه و حمایت خارجی آغاز شد (پیتراوری و دیگران، ۱۳۸۸: ۱۷۳؛ طالبی و عنبری، ۱۳۸۵: ۱۱). با شروع این برنامه، اقتصاد ایران در حال سپری کردن طلایی‌ترین دهه تاریخ معاصر خود قرار داشت (لیلاز، ۱۳۹۲: ۱۳۴).

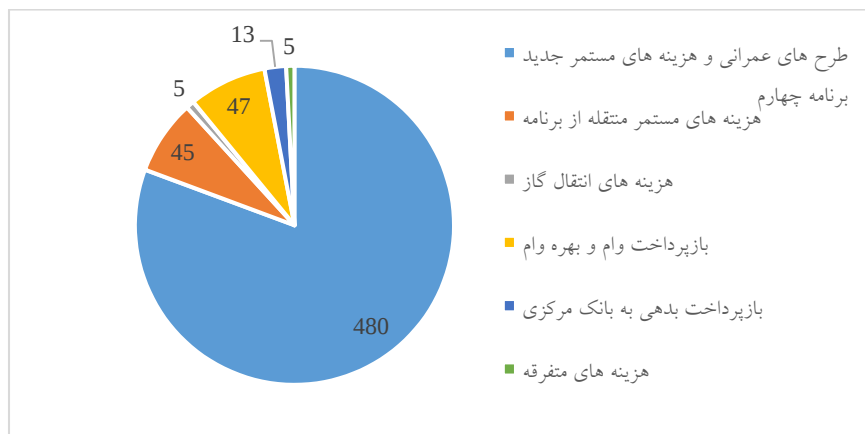
کل اعتبار اولیه که برای این برنامه تصویب شد ۴۸۰ میلیارد ریال پیش‌بینی شده بود. (لیلاز، ۱۳۹۲: ۱۴۸). بیشترین درآمد این برنامه، همچنان بر نفت تکیه دارد و شرکت ملی نفت ایران باید حدود ۸۰ درصد از منابع اعتباری پیش‌بینی شده را فراهم می‌کرد. دومین منبع برای تأمین اعتبار این برنامه بر اساس وام‌های خارجی پیش‌بینی شده بود (ملک‌محمدی، ۱۳۸۱: ۱۰۵-۸۳). بعد از آن اوراق قرضه و اسناد خزانه مهم‌ترین منبع هستند.

مقایسه میان ارقام درآمد و هزینه طی برنامه چهارم عمرانی

نمودار درآمدهای برنامه چهارم عمرانی (مبلغ به میلیارد ریال)

تحلیل کلیومتری از تأثیر عملکرد اقتصادی حکومت ... (فاطمه فرهادی و دیگران) ۳۰۳

نمودار هزینه‌های برنامه چهارم عمرانی (مبلغ به میلیارد ریال)
مأخذ: فرهنگ، ص ۳۱۵

این برنامه به شانزده فصل که شامل بخش کشاورزی و دامپروری، صنایع و معادن، گاز و نفت، آب، برق، ارتباطات و حمل و نقل، مخابرات، عمران شهرها، عمران دهات، ساختمان و مسکن، آموزش و پرورش، فرهنگ و هنر، توریسم، بهداشت و درمان، رفاه اجتماعی، آمار و بررسی عمران ناحیه‌ای تقسیم شد (فرهنگ، ۱۳۵۲: ۳۱۳). همین‌طور هزینه‌های ارتش طی سال‌های ۱۳۴۷-۱۳۵۲ افزایش زیادی داشته است و بخش بزرگی از بودجه‌ی کلی کشور به خود اختصاص داده است و سهم مهمی از رانتهای نفتی ایران جذب می‌کند (ملک‌محمدی، ۱۳۸۱: ۱۷۷).

جدول تحول هزینه‌های نظامی ایران از سال ۱۳۴۷ تا ۱۳۵۲ (میلیارد ریال)

سال	هزینه‌های نظامی	نرخ رشد
۱۳۴۷	۴۲	-
۱۳۴۸	۵۲/۱	۲۴
۱۳۴۹	۶۵/۳	۲۵
۱۳۵۰	۷۵/۳	۱۵
۱۳۵۱	۱۰۰	۳۲/۸
۱۳۵۲	۱۳۲	-

مأخذ: ملک‌محمدی، ص ۱۷۷

علاوه بر این هزینه‌های زیاد، وابستگی شدید نظامی دولت به خارج که منجر به فرستادن پرسنل‌های نظامی و مشاورین نظامی به ایران می‌شود، نمی‌توانست در برنامه‌های اقتصادی داخل کشور بی‌تأثیر باشد. زیرا در مقابل این هزینه‌های هنگفت هیچ کالا یا خدماتی به جامعه عرضه نمی‌شد، از طرفی، این هزینه‌ها خود از عوامل عمده‌ی گسترش تورم و افزایش سطح قیمت‌ها در کشور بود (عباسی، ۱۳۸۳: ۱۸۴-۱۸۳).

۵.۳ برنامه پنجم عمرانی (۱۳۵۶-۱۳۵۲)

این برنامه در تاریخ ۱۶ آبان ۱۳۵۱، در اجلاس هیأتی در تخت جمشید (اطلاعات، ش. ۱۳۹۴۳: ۲۱) با حضور بیش از ۱۵۰ نفر از برنامه‌ریزان، مقامات سازمان برنامه، هیأت دولت و شاه، مورد بررسی قرار گرفت (اطلاعات، ش. ۱۳۹۴۴: ۴) و در تاریخ ۶ اسفند ۱۳۵۱ به مجلس شورای ملی رسید و برای اجرای یک دوره پنج‌ساله از فروردین ۱۳۵۲ تهیه شده بود (اطلاعات، ش. ۱۳۷۶۴: ۱). اما کمتر از یکسال از طراحی برنامه نگذشته بود (گراهام، ۱۳۸۵: ۹۱) که با افزایش قیمت نفت، شاه به سازمان برنامه دستور داد که دامنه برنامه پنجم گسترش بدهند و برنامه مورد بازبینی دوباره قرار گرفت و هزینه‌ها در همه‌ی بخش‌ها افزایش قابل توجهی یافت (آموزگار، ۱۳۷۶: ۳۶۶).

در جلسات تجدیدنظر در برنامه عمرانی پنجم، محمدرضا پهلوی بیان می‌دارد:

هدف از جلسه امروز بررسی چگونگی تغییراتی که در برنامه پنج‌ساله پنجم با شرایط جدیدی که در مملکت پیش آمده است می‌باشد، خودمان را باید تطبیق بدهیم و البته سعی کنیم که تا سرحد امکان هم مملکتمان را جلو ببریم و هم برای ملت ایران رفاه و آسایش بیشتری فراهم کنیم. موقعی که در تخت جمشید برنامه مطرح می‌شد، کسانی که حاضر بودند یادشان هست که همیشه من طرف هدف‌های بالاتر و پروژه‌های زیادتر و مشکل‌تر را می‌گرفت (مراسان، ش. بازیابی، ۳۹۳۵۴، سند ۳).

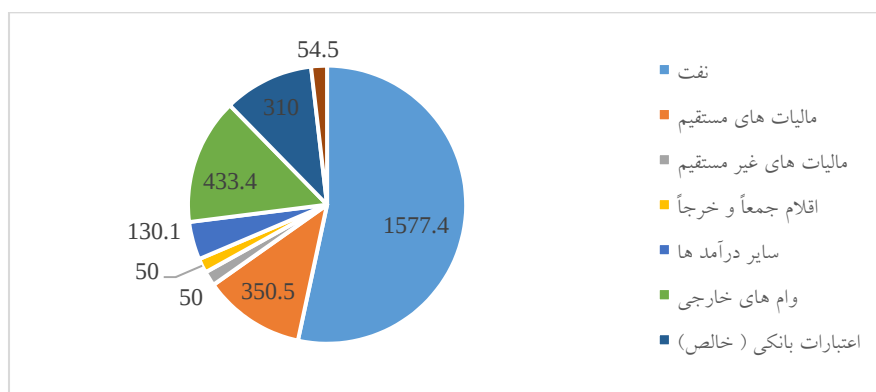
بنابراین، بلند پروازی‌های ناشی از اجرای این برنامه منجر شد اقتصاد در بعضی از بخش‌ها، فراتر از ظرفیت خود حرکت کند و در بخش دیگر با رکود و عدم انطباق مواجه شود (عباسی، ۱۳۸۳: ۱۸۹).

برنامه پنجم نیز همانند برنامه پیشین، اساساً بر پایه درآمدهای نفتی شکل گرفته بود (ملک‌محمدی، ۱۳۸۱: ۶۵). در سال ۱۳۵۲ با افزایش قیمت نفت، ۷۰ درصد بر درآمدهای نفتی ایران افزوده شد. بنابراین، این برنامه با اعتباری معادل ۱۵۶۰ میلیارد ریال به

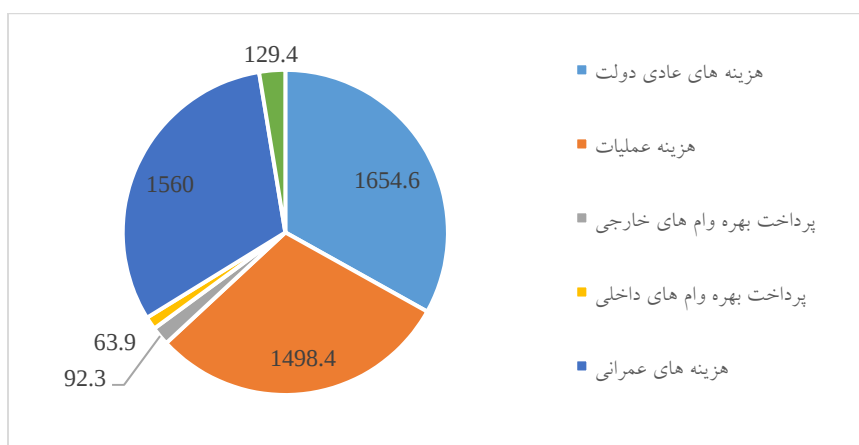
تحلیل کلیومتری از تأثیر عملکرد اقتصادی حکومت ... (فاطمه فرهادی و دیگران) ۳۰۵

تصویب رسید(ازغندی، ۱۳۸۷: ۱۶۴). علاوه براین، به دولت اجازه داده شده بود تا میزان ۴۳۳/۴ میلیارد ریال از مبالغ خارجی و معادل ۳۱۰ میلیارد ریال از اعتبارات بانکی داخلی و فروش اوراق قرضه به بانک‌ها و معادل ۵۴/۵ میلیارد ریال از محل فروش اوراق قرضه به بخش غیر بانکی استفاده کند (توفیق، ۱۳۸۵: ۶۰).

با تزریق درآمدهای نفتی، کار بازنگری برنامه آغاز شد و در برنامه تجدیدنظر، برنامه به سه بخش امور اقتصادی، امور اجتماعی و امور عمومی تقسیم شد و کل اعتبارات عمرانی به ۳۳۶۸/۷ میلیارد ریال افزایش یافت (رزاقی، ۱۳۶۷: ۱۸۲).

نمودار پیش‌بینی وضع دریافتی‌های مالی دولت طی برنامه پنجم عمرانی (به میلیارد ریال)

نمودار پرداختی‌های برنامه پنجم عمرانی (مبلغ به میلیارد ریال)

مأخذ: توانایان فرد، ص ۳۴۲

در برنامه پنجم تنظیم برنامه عمران استان‌ها، مبنی بر استعدادهای طبیعی و انسانی و احتیاجات خاص مناطق مورد توجه قرار گرفت (برنامه عمرانی پنجم، ۱۳۵۶-۱۳۵۲: ۳۴-۳۳) و مبلغ ۱۷۰ میلیارد ریال برای سرمایه‌گذاری در این برنامه‌های خاص ناحیه‌ای اختصاص داده شد و این اعتبارات به ترتیب زیر تقسیم شده است: ناحیه آذربایجان، ناحیه مرکزی، ناحیه شمال، ناحیه خراسان، ناحیه غرب، ناحیه همدان و لرستان، ناحیه اصفهان، ناحیه کرمان و زاهدان، ناحیه فارس، ناحیه خوزستان، ناحیه ساحلی (فرهنگ، ۱۳۵۲: ۳۶۷). از طرفی در برنامه پنجم عمرانی، بودجه نظامی به رقم ۱۹۶۸ میلیارد ریال رسید که به طور متوسط از ۲۷ تا ۲۹ درصد کل بودجه کشور را تشکیل می‌داد. این بودجه از ۵/۵ میلیارد دلار در سال ۱۳۵۳ به ۸/۱۹۷ میلیارد دلار در سال ۱۳۵۵ افزایش یافت. اما در سال ۱۳۵۶ اندکی کاهش پیدا کرد و به ۷/۸۸۱ میلیارد دلار رسید. در این فاصله سهم بودجه نظامی در کل بودجه از ۲۴/۲ درصد در سال ۱۳۵۳ به ۲۹/۲ درصد در سال ۱۳۵۴ افزایش پیدا کرد اما در سال ۱۳۵۵-۱۳۵۴ سیر نزولی پیدا کرد به طوری که در سال ۱۳۵۶ تا ۲۴/۴ درصد کاهش یافت (سوداگر، ۱۳۶۹: ۱۲۱-۱۲۰).

هزینه‌های نظامی از سال ۱۳۵۳ تا ۱۳۵۶

سال	هزینه‌های نظامی
۱۳۵۳	۱۷۴
۱۳۵۴	۲۳۰
۱۳۵۵	۳۰۲/۵
۱۳۵۶	۴۰۰

مأخذ: ملک‌محمدی، ص ۱۷۷

۴. پیامد برنامه‌های عمرانی

این برنامه‌های توسعه اقتصادی دارای تأثیرات مستقیم و غیر مستقیم بوده است و پیامدهای ناشی از اجرای هر یک از برنامه‌های توسعه به عبارت زیر است.

۱.۴ شکاف بین شهر و روستا

شکاف بین دولت و طبقات پایین، ناشی از توجه زیاد به شهرها و اختصاص منابع مالی کمتر به روستاها بود. توجه بیشتر به شهر و اختصاص بیشتر بودجه‌های عمرانی باعث توسعه شهرها و شهرنشینی در این دوره شد. از طرفی این بازسازی و تغییر و تحول حالت شهر، برابری میان شهر و روستا را از بین برد و فعالیت‌های اقتصادی در شهر بسیار زیاد شد (هانتینگتون، ۱۳۷۵: ۱۱۱-۱۰۷).

در طول برنامه‌های توسعه اقتصادی اول تا چهارم، هیچ بودجه جداگانه‌ای تحت عنوان عمران روستایی، وجود نداشت و زیر نظر بخش کشاورزی به مناطق روستایی، اعتبار اندکی اختصاص داده شده بود. اما در برنامه چهارم عمرانی، اعتباری به مبلغ ۹/۱۰۰ میلیارد ریال در نظر گرفته شد (فرهنگ، ۱۳۵۲: ۳۲۵). در برنامه پنجم نیز ۱/۸ درصد کل بودجه به این بخش اختصاص داده شد (قدیری معصوم و دیگران، ۱۳۸۲: ۱۲۵).

با اجرای بیشتر این برنامه‌های توسعه عمرانی در شهرها، سهم جمعیت شهرنشین به سرعت افزایش پیدا کرد و دولت بیشترین توجه خود را برای جلوگیری از نارضایتی و مخالفت جمعیت نسبتاً مرفه شهری نشان داد. نظارت بر قیمت محصولات اساسی کشاورزی یکی از مهم‌ترین اقدامات برای این هدف بود. معمولاً دولت برای خرید برخی محصولات کشاورزی، قیمت ثابت و پایینی تعیین می‌کرد و این مسئله باعث شد سطح درآمد روستاییان نسبت به جمعیت شهری پایین نگه داشته شود و بر عمق مشکلات اقتصادی بین شهر و روستا افزوده شود (اسماعیلی، ۱۳۷۸: ۸۳-۸۲). به عبارتی رشد شکاف بین درآمد شهری و روستایی از ۱/۹۱ درصد در سال ۱۳۴۴ به ۳/۱۶ درصد در سال ۱۳۵۲ رسید و بیش‌بینی می‌شد تا رقم ۱۲ درصد افزایش یابد. این وضعیت نابرابری باعث شد تا میلیون‌ها دهقان روستاهای خود را برای کسب درآمد بیشتر ترک کنند (پزشکی و دیگران، ۱۳۸۴: ۱۱۵). بنابراین، یکی از شکاف‌های اقتصادی، بی‌توجهی دولت به روستا و گسترش فقر در مناطق روستایی بود. این مسئله موجب سرعت زیاد مهاجرت روستاییان به شهر و ایجاد حلبی‌آبادها در کنار شهرها را در پی داشت (جمعی از نویسندگان، ۱۳۸۴: ۱۳۲).

۲.۴ افت کشاورزی

با وجود پیشرفت‌ها و البته دوران طلایی اقتصاد که در دوران پهلوی دوم شروع شد، اما ناکامی‌هایی نیز در پی داشت. یکی از مشکلات اقتصادی این دوره افت کشاورزی بود. در برنامه اول و دوم عمرانی مهم‌ترین بخش، بخش کشاورزی بود (کدی، ۱۳۶۹: ۲۰۰؛ فرهنگ، ۱۳۵۲: ۲۷۵). اما در برنامه سوم، وضعیت کشاورزی تغییر کرد و اعتباری معادل ۴۳/۸ میلیارد ریال به آن اختصاص داده شد و برای این بخش رشدی معادل ۴ درصد سالانه در نظر گرفته شد (سوداگر، ۱۳۶۹: ۳۴۷-۳۴۶) اما متوسط نرخ رشد کشاورزی طی برنامه سوم ۳/۴ درصد بود (غنی‌نژاد، ۱۳۹۵: ۲۶۴).

در برنامه چهارم عمرانی توسعه کشاورزی جای خود را به تأکید بر صنعتی شدن داد (پیتراوری و دیگران، ۱۳۸۸: ۱۷۶). اعتبارات این بخش به شدت کاهش یافت و ۶۵ میلیارد-ریال به فصل کشاورزی و دامپروری اختصاص داده شد. اعتبارات این فصل در تجدید نظر بعدی ۱۶/۶ درصد کاهش پیدا کرد و سهم بخش کشاورزی در تولید ناخالص ملی در این برنامه ۲۳/۵ درصد در سال ۱۳۴۷ به ۱۶ درصد در سال ۱۳۵۱ رسید و آهنگ رشد ارزش افزوده این بخش ۴/۶ درصد در سال تعیین شده بود اما در عمل از ۳/۹ بیشتر نشد و ۰/۵ درصد از هدف‌های تعیین شده در برنامه چهارم کمتر می‌باشد (سوداگر، ۱۳۶۹: ۳۴۷؛ توانایان‌فرد، ۱۳۶۴: ۳۳۶). با این ضعف و نابسامانی که در این بخش به وجود آمد واردات ایران در زمینه محصولات کشاورزی از ۱۴۲/۵ میلیون دلار در سال ۱۳۴۷ به ۹۲۶ میلیون دلار در سال ۱۳۵۳ رسید (پیتراوری و دیگران، ۱۳۸۸: ۱۸۹).

در برنامه عمرانی تجدید نظر شده پنجم (۵۶ - ۱۳۵۲) برای بخش کشاورزی و منابع طبیعی ۳۰۹/۳ میلیارد ریال اعتبار در نظر گرفته شده بود. حدود ۱۷۷ میلیارد ریال آن از محل سرمایه‌گذاری مستقیم بخش عمومی، ۷۰ میلیارد آن از طریق کمک دولت به بخش خصوصی و ۶۲ میلیارد ریال بقیه از محل پس انداز بخش خصوصی تأمین شده بود (سوداگر، ۱۳۶۹: ۳۴۹ - ۳۴۸). با وجود اینکه، اعتبار زیادی به این بخش اختصاص داده شد. اما در مقایسه با بخش‌های صنعت و خدمات از رشد بسیار کمتری بهره‌مند شد. به این ترتیب، سهم بخش کشاورزی در تولید ناخالص ملی پایین آمد و (افتخاری و دیگران، ۱۳۷۱: ۱۶۷؛ عباسی، ۱۳۸۳: ۱۸۲) از ۱۰/۵ درصد در سال ۱۳۵۱ به ۸/۷ درصد در سال ۱۳۵۶ محدود گردید (لیلان، ۱۳۹۲: ۴۱۰). البته، نتیجه اصلاحات ارضی را در اواسط دهه ۱۳۵۰ باید در نظر گرفت. که ایران از یک کشور خودکفا در محصولات کشاورزی به

تحلیل کلیومتری از تأثیر عملکرد اقتصادی حکومت ... (فاطمه فرهادی و دیگران) ۳۰۹

یک کشور واردکننده مواد غذایی تبدیل شد. در سال ۱۳۵۱، واردات کالاهای کشاورزی بالغ بر ۱۳/۷ میلیارد ریال شد. در سال ۱۳۵۳، این رقم ۱۷/۳ میلیارد ریال و در سال‌های بعد با افزایش چهار برابری نسبت به سال ۱۳۵۱ مواجه شد و به ۵۷/۴ میلیارد ریال رسید (امام خویی و ضیایی، ۱۳۸۵: ۲۲).

۳.۴ رشد صنعت

یکی از اهداف برنامه اول و دوم عمرانی، ترقی بخش صنعت بود اما اعتبار کمتری نسبت به برنامه‌های دیگر به این حوزه اختصاص داده شد. در برنامه اول به این بخش ۱۴/۳ درصد داده شد (رزاقی، ۱۳۶۷: ۱۷۱) و در برنامه دوم ۱۱/۸ درصد تعلق گرفت (فرهنگ، ۱۳۵۲: ۲۷۵). اما برنامه سوم عمرانی، بر مبنای پایه‌گذاری قالب صنعتی شدن اقتصاد بود (توانایان فرد، ۱۳۶۴: ۳۳۲). میزان اعتبار آن در سال ۱۳۴۱، ۳۹/۱ میلیارد ریال پیش‌بینی شده بود. اما تا آخر برنامه در سال ۱۳۴۶، به ۷۱/۲ میلیارد ریال (۸۲ درصد رشد) افزایش پیدا کرد و سهم آن در تولید ناخالص ملی از ۱۲ درصد به ۱۴/۴ درصد افزایش یافت و موفق‌ترین بخش اقتصاد ایران در برنامه سوم بود و به مرکز توسعه ایران تبدیل شد (سوداگر، ۱۳۶۹: ۴۳۸؛ لیلانز، ۱۳۹۲: ۱۱۰-۱۰۹).

برنامه چهارم نیز با هدف صنعتی شدن شروع شد (فرهنگ، ۱۳۵۲: ۳۱۱) و روند صنعتی شدن واقعی ایران از این دوره آغاز شد (لیلانز، ۱۳۹۲: ۲۷۷). برای این بخش بودجه ۲۷۱ میلیارد-ریال در نظر گرفته شد و رشد متوسط سالانه ارزش تولید صنایع به ۱۳ درصد و سهم ارزش افزوده در تولید ناخالص ملی در پایان برنامه تا ۱۴ درصد افزایش پیدا کرد. این رقم بیشتر از پیش‌بینی بود که دولت در نظر داشت (فرهنگ، ۱۳۵۲: ۳۳۱؛ سوداگر، ۱۳۶۹: ۴۳۸). بخش خصوصی برای رسیدن به هدف‌های صنعتی این برنامه ۱۶۴ میلیارد ریال سرمایه‌گذاری کرد که سهم بانک‌های تخصصی صنعتی ۱۳۴ میلیارد ریال به صورت وام و مشارکت می‌باشد. در این بخش بانک توسعه صنعتی ۵۷ درصد، سهم بانک اعتبارات صنعتی ۱۹ درصد و ۲۳ درصد بقیه از منابع بانک خصوصی یا غیر بانکی تأمین شده است (فرهنگ، ۱۳۵۲: ۳۳۱).

در برنامه پنجم با افزایش عواید نفت، جریان رشد صنعتی در ایران به سرعت افزایش یافت (رزاقی، ۱۳۷۶: ۲۲) و ۷۸۰/۴ میلیارد ریال به این بخش اختصاص داده شد. در این بخش سهم سرمایه‌گذاری‌های دولتی تا ۶ درصد در صنایع بالا می‌رود در واقع از این دهه

دولت، نقش اصلی و فعال خود را در مهم‌ترین بخش اقتصاد این دهه یعنی صنعت بازی می‌کند به گونه‌ای که بازار توان رقابت با دولت را ندارد (ملک‌محمدی، ۱۳۸۱: ۷۷-۷۸-۸۸). در کل، عملکرد صنعت در برنامه پنجم عمرانی رشد زیادی داشت و به طور متوسط عملکرد سالانه‌ی رشد آن به ۱۴/۱ درصد رسید. از سال ۱۳۴۴ تا ۱۳۵۵ به استثنای سال ۱۳۴۹ رشد صنعتی ایران همواره دو رقمی بود و در سال ۱۳۵۲ به نقطه اوج تاریخی خود یعنی ۱۹/۴ درصد به قیمت ثابت رسید. این دستاورد موجب شد تا سهم بخش صنعت در تولید ناخالص داخلی در پایان سال ۱۳۵۶ به ۸/۷ درصد برسد. در مجموع، شتاب اقتصاد ایران به سوی صنعتی شدن، یک تحول بزرگ اقتصادی در طول اجرای برنامه‌های عمرانی بود (لیلاز، ۱۳۹۲: ۴۳۰-۴۲۲-۴۲۱).

۴.۴ توسعه حمل و نقل و ارتباطات

ارتباطات در رشد اقتصادی و در تولید و توزیع اهمیت اساسی دارد و موجب افزایش رشد اقتصادی از جمله رشد صنایع تولیدکننده و وسایل ارتباطی می‌شود (رزاقی، ۱۳۶۷: ۵۳۹). در برنامه اول عمرانی در قسمت ارتباطات، مرمت ۶۷۰۰ کیلومتر راه‌های موجود، احداث سه کیلومتر راه‌های جدید، اتمام راه‌آهن تهران به تبریز، تهران به مشهد و تهران به یزد پیش‌بینی شده بود. همین‌طور، برای مرمت بندرهای خلیج فارس و دریای خزر و بهبود فرودگاه‌ها و شبکه مخابراتی قرار بود اقدامات اولیه صورت بگیرد (پهلوی، ۱۳۷۷: ۱۱۹).

در برنامه دوم عمرانی، ۲۷۰۰ کیلومتر راه آسفالت‌ه درجه اول، ۲۸۰۰ کیلومتر راه‌های درجه دو در سطح استان ساخته شد. راه‌آهن شاه‌رود و مشهد و راه‌آهن میانه به تبریز متصل گردید. ظرفیت بنادر خرمشهر و شاه‌پور از ۸۷۰ هزار تن به حدود ۲ میلیون تن بالا رفت. فرودگاه بین‌المللی مهرآباد مورد بهره‌برداری قرار گرفت و فرودگاه‌های آبادان، اصفهان، شیراز و تعدادی دیگر ساخته شد و سازمان‌های نقشه‌برداری و هواشناسی به وجود آمد. تجهیزات پست و تلگراف و رادیو به میزان موثر تقویت گردید (فرهنگ، ۱۳۵۲: ۲۷۷).

در برنامه عمرانی سوم از مجموع ۵۷ میلیارد ریال یعنی ۲۶/۳ درصد از کل بودجه عمرانی اعتبار مصوب برای ارتباطات و مخابرات بود (گزارش عملکرد برنامه عمرانی سوم، ۱۳۴۱: ۲۱). در این برنامه در محورهای تهران-بازرگان، مشهد، بوشهر، بندرعباس راه‌های تازه ساخته شد. در حوزه راه‌آهن هدف مهم این برنامه اتصال خطوط راه‌آهن ایران به اروپا از راه ترکیه بوده است. علاوه بر این، راه‌آهن‌های اصفهان، میبد، یزد، بافق، زرنند با

تحلیل کلیومتری از تأثیر عملکرد اقتصادی حکومت ... (فاطمه فرهادی و دیگران) ۳۱۱

خطوط فرعی آن به طول ۱۵۵۰ کیلومتر نیز آغاز گردید. در حوزه بنادر کارهای بزرگی در بندرعباس و بوشهر صورت گرفت و ظرفیت بنادر ۱۰۸ درصد افزایش یافت و در زمینه خطوط هوایی ۶ درصد سهم به فرودگاه‌ها اختصاص داده شد (لیلاز، ۱۳۹۲: ۱۱۶؛ فرهنگ، ۱۳۵۲: ۲۹۹-۲۹۸). در حوزه مخابرات نیز ۵۹ درصد به شمار تلفن‌های شهری افزوده شد و همچنین مبادلات پستی به ۴۴ درصد رسید (لیلاز، ۱۳۹۲: ۱۱۶).

در برنامه چهارم، حمل و نقل و ارتباطات فقط ۱۴/۱ درصد از اعتبارات به خود اختصاص داد و بیشتر توجه این برنامه به جاده‌ها معطوف شد (لیلاز، ۱۳۹۲: ۱۸۰) و ۴۷۰۰ کیلومتر راه‌های آسفالت‌ه جدید، کامل کردن ۴۵۰۰ کیلومتر راه‌های موجود و ساختن ۱۲۵۰۰ کیلومتر راه استانی، منطقه‌ای و روستایی ساخته شد. در حوزه راه‌آهن ۱۵۵۰ کیلومتر خطوط اصلی و فرعی جدید ساخته شد. از طرفی ایجاد و توسعه بنادر، افزایش ظرفیت بارگیری و باراندازی با اعتبار ۶/۸۰ میلیارد ریال تا پایان برنامه اعتبار اختصاص داشت. برای ساختمان فرودگاه‌های یزد، کرمان، تبریز، رضائیه، رشت، بندرعباس، زاهدان، همدان، کرمانشاه، سندج و رامسهر و توسعه شبکه پروازهای داخلی ۵/۴۰ میلیارد ریال به کار رفت. در حوزه هواشناسی ۶۰۰ میلیون ریال، نقشه-برداری ۱۰۰ میلیون ریال و آزمایشگاه فنی و مکانیکی ۱۰۰ میلیون اعتبار تخصیص داده شد (فرهنگ، ۱۳۵۲: ۳۲۴).

در برنامه پنجم به دلیل افزایش قیمت نفت، ۴۰۰ میلیارد ریال به این بخش داده شد (ازغندی، ۱۳۸۷: ۴۶). در زمینه راه‌ها، هدف این بود که ۶۰۰۰ کیلومتر راه‌های اصلی آسفالت‌ه و ۱۲۵۰۰ کیلومتر راه‌های فرعی استانی و منطقه‌ای ساخته شود. در زمینه راه‌آهن قرار شد علاوه بر تکمیل و تجهیز خطوط راه‌آهن به مجتمع ذوب آهن آریا مهر اقدام به ساختمان راه‌آهن زرنند، کرمان و بندرعباس به طول ۷۳۰ کیلومتر خط آهن اصلی و فرعی روی هم رفته می‌باشد. در مورد بنادر هدف اتمام کارهای ناتمام برنامه چهارم و افزایش ظرفیت از ۵ میلیون تن در سال به حدود ۸/۵ میلیون تن در سال است. در زمینه فرودگاه‌ها تکمیل و تجهیز فرودگاه‌های موجود و ساختمان فرودگاه بزرگ بین‌المللی تهران خواهد بود.

هدف برنامه پنجم در زمینه مخابرات عبارت بود از: (۱) توسعه شبکه تلفن خودکار شهری از ۴۳۰۰۰۰ شماره به ۱،۱۳۰،۰۰۰ شماره (۲) تجهیز ۵۰ شهر به مرکز خودکار تلفن (۳) اتصال ۶۸ شهر به شبکه تلفن خودکار بین شهری کشور ادامه دارد (فرهنگ، ۱۳۵۲: ۳۶۴).

۵.۴ افزایش میزان تحصیلات

در برنامه اول عمرانی، به ساخت مدرسه توجه خاصی نشان داده شد و ۵۰۰۰ مدرسه ابتدایی، ۱۵۰ دبیرستان، ۲۶ مدرسه حرفه‌ای برنامه‌ریزی شد، که تأسیس شود. همچنین، از دیگر برنامه‌ها، ساخت سه دانشگاه در استان‌های مختلف بود (پهلوی، ۱۳۷۷: ۱۱۹). در برنامه دوم عمرانی نیز مدرسه و مراکز و کارگاه‌های حرفه‌ای بنا گردید (فرهنگ، ۱۳۵۲: ۲۷۷).

در رابطه با انجام برنامه‌های آموزشی در برنامه سوم عمرانی گام‌های موثری برداشته شد (ازغندی، ۱۳۸۷: ۲۶) و ۷/۹ درصد کل اعتبارات برنامه به این حوزه اختصاص داده شد، اما عملکرد به ۸/۵ درصد رسید. مهم‌ترین هدف‌های برنامه سوم آموزش و پرورش به شرح زیر می‌باشد.

۱) ساخت ۵۸۲ مدرسه ابتدایی در سرتاسر کشور و ۶۷۶ مدرسه نیز تکمیل شد.
۲) افزایش وسایل تحصیلات متوسطه تا در پایان برنامه دانش آموزان به ۴۰۰ هزار تن برسد. ۳) کاهش نرخ بی‌سوادی در گروه سنی ده سال به بالا از ۸۵ درصد به ۶۰ درصد در پایان برنامه. ۴) اولویت بهبود کیفیت بر توسعه کمیت در مورد تعلیمات عالی.

در آموزش عالی تغییر نسبت دانشجویان شاغل در رشته‌های فنی از ۴۵ درصد در سال ۱۳۳۷ به ۵۳ درصد تا ۱۳۴۶ بود که از مهم‌ترین رویدادهای برنامه سوم عمرانی بود (فرهنگ، ۱۳۵۲: ۳۰۷؛ لیلانز، ۱۳۹۲: ۱۲۰-۱۱۹).

در این برنامه قرار بود شمار دانش‌آموزان ۲/۲ میلیون نفر برسد اما در عمل این تعداد به ۲/۹ میلیون نفر رسید و همچنین طرح سپاه دانش موفق شد برای سوادآموزی ۴۳ هزار نفر به روستا اعزام کند و نتایج سودمندی به همراه داشت (لیلانز، ۱۳۹۲: ۱۱۹).

برنامه چهارم نیز هدف خود را توسعه سریع تعلیم و تربیت و بهبود کیفیت قرار داد. علاوه بر این موارد، دولت در نظر داشت به ۴۴۰۰۰۰۰ نفر خواندن و نوشتن بیاموزند (فرهنگ، ۱۳۵۲: ۳۲۶-۳۲۵) و ۳۵ میلیارد ریال به این بخش اختصاص یافت. تعداد دانش‌آموزان مدارس ابتدایی کشور به ۳ میلیون و ۲۰۰ هزار نفر و مدارس متوسط و راهنمایی به ۱ میلیون و ۴۰۰ هزار نفر رسید و تعداد دانش‌آموزان مراکز آموزش فنی و حرفه‌ای نسبت به کل دانش‌آموزان کشور فقط ۴ درصد افزایش داشت. در زمینه مبارزه با بیسوادی هر چند تمام هدف‌های کلی برنامه عمرانی چهارم به موفقیت کامل نرسید، اما

تحلیل کلیومتری از تأثیر عملکرد اقتصادی حکومت ... (فاطمه فرهادی و دیگران) ۳۱۳

تعداد باسوادان از ۴ میلیون و ۷۰۰ هزار نفر در آغاز برنامه به ۹ میلیون و ۱۰۰ هزار نفر در پایان برنامه افزایش یافت. در مبارزه با بیسوادی تلاش سپاه دانش نیز نتایج مفیدی در پی داشت. طی این برنامه، متوسط رشد سالانه دانش‌آموزان تحت تعلیم سپاه دانش به بیش از ۱۲ درصد رسید (ازغندی، ۱۳۸۷: ۲۹).

در برنامه پنجم نیز دو هدف مهم از جمله، تعمیم سریع تعلیمات اساسی و ابتدایی و ریشه‌کن شدن بیسوادی که این عامل خود از عوامل اساسی توسعه اقتصادی و اجتماعی محسوب می‌شود مدنظر بود (پهلوی، ۱۳۴۵: ۱۴۷؛ فرهنگ، ۱۳۵۲: ۳۶۵).

از محل برنامه‌ریزی برنامه‌های عمرانی نیز سرمایه‌گذاری ثابت در این حوزه در سال ۱۳۵۳، ۱۸ میلیون و ۷۸۴ هزار ریال؛ در سال ۱۳۵۶، ۴۳ میلیون و ۷۴۸ هزار ریال و در سال ۱۳۵۷، ۲۴ میلیون و ۸۱۴ هزار ریال اختصاص داده شد (ازغندی، ۱۳۸۷: ۳۳).

محمدرضا پهلوی در خصوص تفکرات خود در حوزه آموزش و پرورش در سخنرانی دومین اجلاسیه تجدیدنظر در برنامه عمرانی پنجم بیان داشت:

به هر صورت امید و آرزوی ما این بود که در دوره تمدن بزرگ، ما این کار را بکنیم، ما شاید ده دوازده سال زودتر از تاریخی که به نظر می‌آید قادر شدیم که بگوییم تحصیلات در ایران از کودکان تا دوره راهنمایی بدون قید و شرط مجانی است. برای دبیرستانهای عادی و دانشگاهها به شرط سپردن تعهد خدمت به دولت که البته هرکس باید به مملکتش خدمت بکند برای همه مجانی است (مراسان، ش. بازیابی ۳۹۳۵۴، سند ۸).

در طی این برنامه، دانش‌آموزان مدارس ابتدایی به حدود ۴ میلیون و ۸۰۰ هزار نفر رسید و تعداد محصلان دوره راهنمایی به حدود ۱ میلیون و ۳۶۹ هزار نفر، دوره متوسط ۸۹۳ هزار و فنی و حرفه‌ای ۲۰۱ هزار نفر افزایش یافت (ازغندی، ۱۳۸۷: ۳۰). مسئله دیگر، تفاوت میزان باسوادی در شهر و روستاست. سهم شهر ۶۸/۳ و سهم روستا ۳۳/۶ درصد بود. یعنی تا پایان سال ۱۳۵۷، نسبت باسوادان شهری، دو برابر نسبت در روستا بود. نسبتاً توفیق در حوزه آموزش به دست آمد اما در پایان برنامه به طور کامل به هدف خود نرسید. به طور کلی، در این دوران تحصیلات رشد خوبی را به همراه داشت (لیلاز، ۱۳۹۲: ۴۷۱-۴۷۰).

۶.۴ ترقی بهداشت و درمان

بهداشت و درمان از دو جنبه مهم در اقتصاد تأثیر دارد، اول از نظر به حداکثر رساندن بازده هزینه‌های انجام شده برای تربیت و نگهداری نیروی کار و دوم اینکه هزینه‌های مصرف شده در این بخش از نظر معیارهای استقلال اقتصادی مورد توجه قرار بگیرد (رزاقی، ۱۳۶۷: ۵۴۹). در برنامه اول قرار شد که در هر استان یک بیمارستان ۵۰۰ الی ۷۰۰ تختخوابی بنا شود و شرایط پیشگیری از بیماری و گسترش آن آموزش داده شود (پهلوی، ۱۳۷۷: ۱۱۹). در برنامه دوم در حوزه بهداشت، مبارزه با مالاریا و بیماری‌های واگیردار مانند آبله، دیفتری، سیاه سرفه و کزاز طرح‌هایی که به مرحله اجرا درآمد و تعداد زیادی درمانگاه و بیمارستان ساخته شد (فرهنگ، ۱۳۵۲: ۲۷۷).

بهداشت و درمان در برنامه سوم، در فصل جداگانه‌ای ارائه شد و اعتبارات برای این بخش ۱۳/۳ میلیارد ریال در نظر گرفته شد (ازغندی، ۱۳۸۷: ۳۹). از ۱۳/۳ میلیارد ریال، حدود ۱۲ میلیارد ریال یعنی بیش از ۹۱ درصد به مصرف مبارزه با بیماری‌ها و ایجاد تأسیسات بهداشتی رسید که نشان از توجه به بهبود وضعیت بهداشتی کشور در دهه ۴۰ می‌باشد. در این برنامه به بخش بهداشت و بهداری در عمل با ۹۹/۲ درصد تحقق یعنی بالاترین عملکرد از نظر اعتبارات به ۶/۵ درصد کل اعتبار هزینه شده برنامه رسید. البته اقدام مهم دیگری که در این برهه زمانی صورت گرفت تأسیس سپاه بهداشت در سال ۱۳۴۳ بود. در اثر اجرای این برنامه سپاه بهداشت، حدود ۸۰ درصد پوشش درمان سرپایی روستاییان کشور گسترش داد و درمانگاه‌های جدید در روستاها به ۶۰۶ مورد رسید. در طول این برنامه، شمار تخت‌های بیمارستان افزایش پیدا کرد؛ بیماری آبله ریشه‌کن شد و شمار پزشکان، داروسازان و پرستاران گسترش پیدا کرد. اما با وجود این تحولات در حوزه بهداشت و درمان، در پایان سال ۱۳۴۶، ایران هنوز یک کشور عقب مانده بود (لیلاز، ۱۳۹۲: ۱۲۲-۱۲۱-۱۲۰).

طی برنامه چهارم عمرانی نیز اقدامات موثری در حوزه خدمات درمانی مانند مبارزه با بیماری‌ها، توسعه بهداشت محیط و گسترش فعالیت‌های نوتوانی انجام شد (فرهنگ، ۱۳۵۲: ۳۲۷). بودجه این برنامه ۱۲/۴ میلیارد ریال، اما در آخرین تجدید نظر، اعتبار به ۱۵/۷ میلیارد ریال افزایش یافت (ازغندی، ۱۳۸۷: ۳۹). در این بخش، تعداد تخت‌های بیمارستانی به ازای هر ۱۰ هزار نفر جمعیت از ۱۱/۷ در سال ۱۳۴۶ به ۱۳/۶ افزایش یافت. یک موفقیت مهم دیگر دولت این بود که توانست شاخص امید به زندگی در بدو تولد را از ۴۶ سال در

تحلیل کلیومتری از تأثیر عملکرد اقتصادی حکومت ... (فاطمه فرهادی و دیگران) ۳۱۵

سال ۱۳۴۶ به ۵۱ سال در سال ۱۳۵۱ برساند که البته جهش بزرگی در کاهش مرگ و میر در کشور بود (لیلاز، ۱۳۹۲: ۲۳۰-۲۲۹).

البته تلاش‌هایی نیز توسط سپاه بهداشت انجام شد و در طول برنامه چهارم قرار بود که تعداد گروه‌های سپاه بهداشت از ۳۵۰ گروه در آغاز برنامه به ۴۵۰ گروه در پایان برنامه برسد، ولی به علت کمبود پزشک در کادر سپاهی، بهداشت به این هدف تحقق نیافت و سپاه دانش با نارسایی‌هایی در این دوره مواجه شد (سهامی و کرامیان بلداجی، ۱۳۹۵: ۱۸-۱۶).

در برنامه پنجم اهدافی از جمله: کنترل بیماری‌های واگیردار، کاهش ۳۰ درصدی بیماری‌های مسری، افزایش پوشش بهداشتی مادران و کودکان به حدود ۱۵ درصد، توسعه خدمات بهداشتی در مدارس، افزایش ۲۰۰ ساختمان مرکز بهداشت اصلی و ۳۶۰ مرکز بهداشت فرعی و بهره‌برداری از آنها، حمایت بیمارستان‌ها به میزان ۳۵ درصد بیشتر از وضع موجود و افزایش ۶۰۰ مرکز بر مراکز درمانی و بهداشتی روستایی (فرهنگ، ۱۳۵۲: ۳۶۵). برای نیل به این اهداف، از اعتبارات جاری و عمرانی ۲۳۶/۷ میلیارد ریال به درمان، بهداشت و تغذیه اختصاص داده شد (ازغندی، ۱۳۸۷: ۴۱). اما در طی سال‌های ۱۳۴۲ تا ۱۳۵۵، سهم هزینه‌های بهداشت و تغذیه در کل هزینه‌های اجتماعی دولت، از ۱۶ درصد، به ۱۴/۶ درصد کاهش یافت (لیلاز، ۱۳۹۲: ۴۷۵).

۷.۴ عمران و رشد شهرنشینی

شروع حرکت‌های مهاجرتی و آغاز شهرنشینی معاصر ایران مقارن سالهای ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۲ است و از سالهای ۱۳۳۲ تا ۱۳۴۰ رونق شهرها باعث افزایش مهاجرت می‌شود. رونق شهری و فروپاشی روابط سنتی تولید در اثر اصلاحات ارضی در سال ۱۳۴۱ دو عامل تعیین‌کننده در روند شهرنشینی در سالهای ۱۳۴۰ تا ۱۳۵۰ بودند (قاصدی و دانشجو، ۱۳۹۷: ۷). از زمان شروع برنامه‌های عمرانی از برنامه دوم، عمران شهری شروع شد. از برنامه سوم، مسائلی مانند مهاجرت‌های گسترده روستاییان به شهرها و همچنین به دلیل رشد اقتصادی تمایل مردم به شهرنشینی افزایش یافت. از این رو، عمران شهری در برنامه سوم به صورت یک فصل جدا در نظر گرفته شد (پهلوی، ۱۳۸۹: ۱۴۵) و بودجه برای این بخش ۷/۵ میلیارد ریال بود. در برنامه چهارم نیز نیازمندی‌های روزافزون شهرهای کشور مانند تجهیز شهرداری‌ها و عمران شهرهاست که مهم‌ترین احتیاجات را تشکیل می‌دهند تهیه شد و

اعتبار مصوب طی دوره برنامه چهارم ۱۸/۲۸ ریال به تصویب رسید (فرهنگ، ۱۳۵۲: ۳۲۵-۲۸۶).

در برنامه پنجم بیشترین اولویت به برنامه عمران شهری داده شد و رشد عملکرد این بخش در برنامه پنجم نسبت به برنامه چهارم ۶۳۵ درصد افزایش یافت (لیلاز، ۱۳۹۲: ۳۱۲) و کل اعتبارات این بخش در برنامه پنجم به ۳۳/۸ میلیارد ریال اختصاص یافته که به ترتیب زیر توزیع و تخصص یافته است.

الف) در زمینه سیاست‌های عبور و مرور شهری، برای بهره برداری بهتر از سیستم‌های حمل و نقل در شهرها ۱۰/۷۵ میلیارد ریال. ب) تأمین و بهبود آب آشامیدنی شهرها از طریق ایجاد و توسعه تأسیسات عمومی ۷/۵۰ میلیارد ریال. پ) ایجاد و توسعه تأسیسات فاضلاب شهرها ۷/۳۰ میلیارد ریال. ت) ایجاد تأسیسات و تسهیلات شهری با توجه به اهمیت نیاز شهرها ۳/۴۵ میلیارد ریال. ج) طرح‌های حفاظتی شهرها به منظور جلوگیری از خسارات ناشی از سیلاب‌ها و طغیان رودخانه‌ها ۲/۵۰ میلیارد ریال. چ) خدمات عمومی و اداری ۱/۳۰ میلیارد ریال. ح) برنامه‌ریزی توسعه شهری و همچنین تقویت و بهبود مدیریت شهرداری‌ها و سازمان‌های محلی ۱ میلیارد ریال (برنامه پنجم عمرانی کشور، ۱۰۸-۱۰۹-۱۰۷؛ فرهنگ، ۱۳۵۲: ۳۶۹-۳۶۸).

۸.۴ عمران و توسعه روستاها

از زمان شروع برنامه‌های عمرانی، توجه به روستاها نیز مدنظر بود (ساکما، ش. بازیابی: ۱۳۳۷/۲۴۰، ۱۱). در برنامه دوم دولت تمایل به حضور فعال‌تری در روستاها داشت و ابعاد کشاورزی و روستایی برنامه دوم نمود بیشتری دارد (محقق، ۱۳۶۸: ۱۰). در طول برنامه سوم اصلاحات ارضی ساختار اجتماعی و اقتصادی روستاها را دستخوش تغییر و تحول کرد (رزاقی، ۱۳۶۷: ۱۷۶).

در برنامه‌های قبلی، بحث عمران و توسعه روستایی در قالب بخش کشاورزی بود. اما در برنامه عمرانی چهارم توسعه روستایی به عنوان یک بخش در نظر گرفته شد (ازکیا و دیباجی فروشانی، ۱۳۹۵: ۱۰) و هدف‌های این طرح، گسترش همه جانبه عدالت اجتماعی و توزیع ثمرات رشد اقتصادی میان روستاییان از طریق آبادانی روستاها و ایجاد تأسیسات عام‌المنفعه و تهیه وسایل برای زندگی بهتر دهقانان بود و برای این برنامه، اعتباری به مبلغ ۹/۱۰۰ میلیارد ریال تعیین شد (فرهنگ، ۱۳۵۲: ۳۲۵). اهداف مطرح شده در این برنامه،

تحلیل کلیومتری از تأثیر عملکرد اقتصادی حکومت ... (فاطمه فرهادی و دیگران) ۳۱۷

توجه به ارتقای سطح کار و فعالیت روستاییان از طریق ایجاد تنوع در اشتغال و بسط صنایع دستی و توجه به فعالیت‌های تعاونی اهمیت چشمگیری داشت (ازکیا و دیباجی فروشانی، ۱۳۹۵: ۹).

در برنامه پنجم، عمران روستایی موقعیت جدیدی پیدا کرد و اعتبارات اختصاص یافته به این بخش ۵۰ میلیارد ریال بود (قدیری معصوم و علیقلی‌زاده فیروز جایی، ۱۳۸۲: ۱۲۵). هدف‌های اساسی عمران روستایی طی برنامه پنجم شامل، توزیع متعادل سرمایه‌گذاری‌های زیربنایی که شامل طرح زیر می‌باشد.

۱. حدود ۴۰ هزار کیلومتر راه روستایی با استاندارد مناسب و ابنیه لازم ۲-۱۵۵۰۰ پروژه آب آشامیدنی ۳-۷۰۰۰ پروژه حمام، کشتارگاه و غسالخانه ۴-۳۵۰۰ پروژه سیل بند، سیل بردان، تسطیح و شن‌سازی معابر و زمین‌های ورزشی در حوزه‌های عمران-روستایی.

همچنین، خدمات و امکانات رفاهی جهت کاهش فاصله بین شهر و روستا، که حدود ۱۰ میلیون نفر از جمعیت روستایی برخوردار خواهند شد و این در جهت تعدیل و محو اختلاف سطح زندگی میان شهر و ده و پی‌ریزی شهرهای آینده کشور و کم شدن دهات‌های پراکنده و نیز گسترش همه جانبه برنامه‌های آموزش میان قشرهای مختلف جامعه روستایی است و قرار شد فرصت لازم برای توسعه سوادآموزی، گسترش آموزش تعاونی و تقویت فعالیت خانه‌های فرهنگ روستایی و فراهم ساختن تسهیلات بیشتری برای پرورش جوانان روستایی در رشته‌های فنی و حرفه‌ای مهیا شود و همچنین، در پایان برنامه پنجم حدود ۸ میلیون نفر تحت تعلیم قرار بگیرند (برنامه پنجم عمرانی کشور، ۱۰۵-۱۰۴؛ فرهنگ، ۱۳۵۲: ۳۶۸).

۹.۴ پیشرفت و رکود مسکن

یکی از عوامل موثر در ساخت و بافت مسکن، عوامل اقتصادی است و مسکن را نمی‌توان از دیگر فعالیت‌ها در حوزه برنامه‌ریزی عمرانی جدا دانست (ابریشمی، ۱۳۷۵: ۱۴۶). پس از جنگ جهانی، طی یک دوره ۲۵ ساله از ۱۳۲۰ تا ۱۳۴۵ نوسازی و بهسازی شهری با رکود و توقف همراه بود (جانی‌پور، ۱۳۷۹: ۲۳۷-۲۳۶). از برنامه عمرانی سوم توجه به مسئله خانه‌سازی با اجرای اصلاحات ارضی، سبب مهاجرت میلیون‌ها روستایی به شهرها شد که این مسئله نیاز به مسکن زیاد کرد و سرمایه‌گذاری در امر مسکن رشد پیدا کرد. به این

برنامه ۱۲/۶ میلیارد ریال اختصاص یافت (ازغندی، ۱۳۸۷: ۵۹) و در طول اجرای برنامه‌ی سوم تورم در بخش مسکن به کمتر از یک درصد رسید (لیلاز، ۱۳۹۲: ۴۳۹).

در برنامه چهارم نسبت به برنامه سوم در کل اعتبارات از ۶/۴ درصد در عملکرد برنامه سوم به ۴/۸ درصد کاهش یافت (لیلاز، ۱۳۹۲: ۱۸۲) و برای اجرای این طرح مبلغ ۲۴ میلیارد- ریال اعتبار در نظر گرفته شده بود (فرهنگ، ۱۳۵۲: ۳۲۵). در اواسط دهه ۴۰، با وجود افزایش فعالیت‌های ساختمانی، به سبب تقاضای زیاد مردم برای واحدهای مسکونی در شهرها و محدودیت ظرفیت عوامل تولید، کمبود مسکن در مناطق شهری تشدید شد و به یک مسئله مزمن تبدیل شد (ابریشمی، ۱۳۷۵: ۳۷۱).

در دهه ۵۰، به دلیل رشد مهاجرت‌ها به شهرها، کمبود مسکن خیلی شدید احساس می‌شد. از این رو، دولت با توجه به افزایش درآمدهای نفتی، ساختمان سازی را با استفاده از اعتبارات بانکی در صدر فعالیت‌های سودآور خود قرار داد (رزاقی، ۱۳۶۷: ۱۹۶-۱۹۳).

دولت تمرکز خود را بر گروه‌های کم درآمد گذاشت و پیش‌بینی می‌کرد که جمعیت شهری با تعداد ۳/۷ میلیون نفر مرکب از ۷۴۰ هزار خانوار افزایش یابد و در نتیجه لازم است ۷۴۰ هزار واحد مسکونی جدید در مناطق شهری ساخته شود تا تراکم فعلی از ۸/۵ نفر در یک واحد مسکونی به ۷/۷ نفر کاهش یابد. در مناطق روستایی نیز برنامه‌ریزی شده بود تا ۲۵۰ هزار واحد مسکونی جدید ایجاد شود (فرهنگ، ۱۳۵۲: ۳۶۳). بودجه برای این بخش در برنامه اولیه کمتر از ۴۰۳ میلیارد ریال تعیین شده بود، اما در برنامه تجدید نظر به ۹۲۵ میلیارد ریال افزایش یافت. سرمایه‌گذاری دولت، در طول سال ۱۳۵۲ تا ۱۳۵۶ با رشد سالانه ۵۲ درصد، به ۵۲۱ میلیارد ریال رسیده بود و بخش خصوصی نیز ۳۴۴ میلیارد ریال تا سال ۱۳۵۶ سرمایه‌گذاری کرد. بنابراین، نتیجه‌ی هجوم هم دولت و هم بخش خصوصی به فعالیت ساختمانی، در حوزه تورم بیش از رونق فعالیت‌های ساختمانی خود را نشان داد. فشار شدید تورمی و آغاز رکود اقتصادی بزرگ منتهی به پایان حکومت پهلوی نیز از همین مسکن شروع شده بود (لیلاز، ۱۳۹۲: ۴۴۱-۴۴۰).

۵. نتیجه‌گیری

تا پیش از شروع برنامه‌های اقتصادی در دوره محمدرضا پهلوی، وضعیت اقتصادی کشور بعد از جنگ جهانی دوم خوب نبود و مردم در شرایط سختی زندگی خود را می‌گذراندند. بنابراین، دولت برنامه‌های عمرانی را در کشور شروع کرد. تشکیل سازمان برنامه‌ریزی

تحلیل کلیومتری از تأثیر عملکرد اقتصادی حکومت ... (فاطمه فرهادی و دیگران) ۳۱۹

بیانگر یک تحول مهم در عرصه مسائل اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و حتی سیاسی بود. از این رو، باید برنامه‌های اقتصادی را از سال ۱۳۲۷ تا ۱۳۵۷ یک تحول مهم دانست که زندگی مردم تحت تأثیر شدید آن قرار گرفت و مقدمات پیشرفت جامعه ایران فراهم شد. اهمیت این موضوع زمانی بیشتر می‌شود که درک کنیم این پیشرفت اقتصادی ناشی از درآمدهای شدید نفتی بود و اصلی‌ترین دلیل توسعه برنامه‌های اقتصادی محسوب می‌شود. عنصر نفتی از اواخر دهه ۱۳۳۰ اثرگذاری خود را بر جامعه ایران آغاز کرد و در مدت دو دهه ایران را از یک جامعه عقب مانده به جامعه پیشرفته رساند. اما از طرفی، تأثیرات این درآمدها به راحتی نمی‌توانست پایان یابد و احتمال فروپاشی برنامه‌ها وجود داشت. از سویی دیگر، حس قدرت طلبی محمدرضا پهلوی برای صرف بودجه‌های نظامی واکنش منفی بر اقتصاد در پی داشت و هزینه‌های بالای ارتش پیش-بینی‌های برنامه‌ریزی را بهم می‌ریخت. در مجموع، برنامه‌های توسعه اقتصادی در همه‌ی بخش‌ها به نتایج نسبتاً خوب دست یافت و این برنامه‌ها شرایط امید به زندگی بال برد اما ادامه این برنامه‌ها به دلیل شرایط داخلی و بین‌المللی در اواخر دوره پهلوی دوم منجر به سقوط حکومت شد.

کتاب‌نامه

اسناد

سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ش. بازیابی ۲۴۰/۱۲۳۷۰؛ ۲۲۰/۱۹۱۷۱؛ ۲۹۷/۳۳۹۹

مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ش. بازیابی ۳۹۳۵۴، سند ۳ و ۸

روزنامه

روزنامه اطلاعات، سال سی‌ام، شماره ۸۷۱۲ سه‌شنبه ۳۰ تیرماه ۱۳۳۴
روزنامه اطلاعات، سال سی و هفتم، شماره ۱۰۸۶۷، چهارشنبه ۱۷ مرداد ماه ۱۳۴۱
روزنامه اطلاعات، سال چهل و دوم، شماره ۱۲۵۰۴، دوشنبه ۱۶ بهمن ماه ۱۳۴۶
روزنامه اطلاعات، سال چهل و هفتم، شماره ۱۳۹۴۳، یکشنبه ۱۴ آبان ماه ۱۳۵۱
روزنامه اطلاعات، سال چهل و ششم، شماره ۱۳۷۶۴، پنج‌شنبه ۱۷ فروردین ماه ۱۳۵۱
روزنامه اطلاعات، سال چهل و هفتم، شماره ۱۳۹۴۴، دوشنبه ۱۵ آبان ماه ۱۳۵۱

کتاب

آوری، پیترو و دیگران (۱۳۸۸). تاریخ ایران کمبریج، تهران: انتشارات جامی
آموزگار، جهانگیر (۱۳۷۶). فراز و فرود دودمان پهلوی، تهران: مرکز ترجمه و نشر کتاب،
ازغندی، علیرضا (۱۳۸۷). تاریخ تحولات سیاسی و اجتماعی ایران: تحولات اجتماعی (۱۳۵۷ -
۱۳۲۰)، تهران: انتشارات سمت

ابریشمی، حمید (۱۳۷۵). اقتصاد ایران، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی
افتخاری، علیرضا و دیگران (۱۳۷۱). اقتصاد ایران، انتشارات مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی
اسماعیلی، محمود (۱۳۷۸). صورت‌بندی شکاف‌های اجتماعی در عصر پهلوی دوم و تأثیر آن بر انقلاب
اسلامی، دانشگاه امام صادق
ازکیا، مصطفی؛ فروشانی دیباجی، شکوه (۱۳۹۵). نقد برنامه‌های توسعه روستایی در ایران، مطالعات و
تحقیقات اجتماعی در ایران
امام خویی، محمدتقی؛ ضیایی، نرگس (۱۳۸۵). اصلاحات ارضی و تأثیرات اقتصادی آن بر جامعه
کشاورزی ایران، مسکویه، شماره ۴

ایزدی، رجب، حیدرپوراینانو، مرتضی (۱۳۹۴). بررسی پیامدهای برنامه‌های پنجگانه توسعه اقتصادی
دوره پهلوی اول و دوم و نقش آن در شکل‌گیری انقلاب اسلامی ایران، دو فصلنامه جامعه‌شناسی
اقتصادی و توسعه، شماره دوم

بشریه، حسین (۱۳۸۷). موانع توسعه سیاسی در ایران، تهران: گام نو
برنامه پنجم عمرانی کشور، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی
پزشکی، محمد و دیگران (۱۳۸۲). انقلاب اسلامی و چرایی و چگونگی رخداد آن، قم: دفتر نشر
معارف

پهلوی، محمدرضا (۱۳۴۵). انقلاب سفید، چاپخانه بانک ملی ایران
پهلوی، محمدرضا (۱۳۷۷). پاسخ به تاریخ، ترجمه حسین ابوترابیان، نشر سیمرغ
پهلوی، محمدرضا (۱۳۸۹). به سوی تمدن بزرگ، انتشارات البرز
توفیق، فیروز (۱۳۸۵). برنامه‌ریزی و توسعه در ایران و چشم‌انداز آینده آن، تهران: انتشارات موسسه
عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه‌ریزی

توفیق، فیروز (۱۳۵۹). درآمدی بر برنامه‌ریزی اقتصادی با نگاهی به وضع ایران، بی‌جا
توانایان فرد، حسن (۱۳۶۴). توطئه‌های اقتصادی امپریالیسم در ایران، سازمان انتشارات کتاب
جمعی از نویسندگان (۱۳۸۴). انقلاب اسلامی ایران، قم: دفتر معارف
تجلی (۱۳۸۱). مروری بر برنامه‌های پیش و پس از انقلاب، نشریه اطلاعات سیاسی و اقتصادی، شماره

تحلیل کلیومتری از تأثیر عملکرد اقتصادی حکومت ... (فاطمه فرهادی و دیگران) ۳۲۱

حاجی یوسفی، امیر محمد (۱۳۸۸). دولت، نفت و توسعه اقتصادی، تهران: انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی

جانی‌پور، بهروز (۱۳۷۹). سیر تحول معماری مسکن تهران در دوران پهلوی، دانشگاه تهران رزاقی، ابراهیم (۱۳۶۷). اقتصاد ایران، تهران: نشر نی

رزاقی، ابراهیم (۱۳۷۶). آشنایی با اقتصاد ایران، تهران: انتشارات نشر نی
زاهدی مازندرانی، محمدجواد (۱۳۷۷). توسعه و نابرابری اجتماعی، رساله دکتری، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران: پایان نامه

سوداگر، محمدرضا (۱۳۶۹). رشد روابط سرمایه‌داری در ایران، تهران: انتشارات شعله اندیشه
سهامی، فرهاد، کرامیان بلداجی، سمانه، سپاه بهداشت و گسترش بهداشت در ایران، شماره ۸ و ۹، ۱۳۹۵
سیر تحولات تشکیلات سازمان برنامه و بودجه

طالبی، مهدی؛ عنبری، موسی (۱۳۸۵). دلایل ناکامی نظام برنامه‌ریزی توسعه در ایران عصر پهلوی دوم، شماره ۲۷

عروضی، علیرضا (۱۳۷۱). خاطرات ابوالحسن ابتهاج، تهران: نشر علمی
عباسی، ابراهیم (۱۳۸۳). دولت پهلوی و توسعه اقتصادی، انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی غنی‌نژاد، موسی، (۱۳۹۵). اقتصاد و دولت در ایران تهران: نشر اتاق بازرگانی، صنایع و کشاورزی
قاصدی، مجید؛ دانشجو، خسرو (۱۳۹۷). بررسی شهرسازی دوره پهلوی اول و دوم و مقایسه آن با شهرسازی اروپایی قرن نوزدهم، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی

قاسمی، یارمحمد (۱۳۸۷). ارزیابی نحوه توسعه در ایران، فصلنامه‌ی علوم اجتماعی، شماره ۳۳
قدیری معصوم، مجتبی، علیقلی‌زاده فیروز جایی، ناصر (۱۳۸۲). جایگاه روستا و کشاورزی در برنامه‌های عمرانی قبل از پیروزی انقلاب اسلامی، پژوهشنامه جغرافیایی، شماره ۴۶

فرهنگ، منوچهر (۱۳۵۲). زندگی اقتصادی ایران، انتشارات ابوریحان
کدی، نیکی‌آر (۱۳۶۹). ریشه‌های انقلاب ایران، ترجمه عبدالرحیم گواهی، تهران: انتشارات قلم
گراهام، رابرت (۱۳۸۵). ایران: سراب قدرت، ترجمه فیروزه فیروزی، انتشارات سحاب کتاب
گزارش عملکرد برنامه عمرانی سوم ۱۳۴۱-۱۳۴۶ سازمان برنامه

لیلاز، سعید (۱۳۹۲). موج دوم، تجدد آمرانه در ایران (تاریخ برنامه‌های عمرانی سوم تا پنجم)، تهران: انتشارات نیلوفر

ملک‌محمدی، حمیدرضا (۱۳۸۱). از توسعه لرزان تا سقوط شتابان، تهران: انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی

محقق، کاظم، (۱۳۶۸) بخش کشاورزی در برنامه‌های عمرانی، تهران: سازمان برنامه و بودجه
مجموعه قوانین مربوط به برنامه‌های عمرانی کشور ۱۳۲۷-۱۳۶۸، بی نام، بی جا، بی تا

۳۲۲ جستارهای تاریخی، سال ۱۶، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۴

هالیدی، فرد (۱۳۵۸). ایران: دیکتاتوری و توسعه، ترجمه محسن یلفانی و علی طلوع، تهران: انتشارات علم
هانتینگتون، ساموئل (۱۳۷۵). سامان سیاسی در جوامع دستخوش دگرگونی، ترجمه محسن ثلاثی، تهران: نشر علم